

УРОКИ

№ 1–2 (18–19), січень – червень, 2009 р.

ГОЛОКОСТУ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

27 СІЧНЯ – МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ

Круглий стіл «Українське суспільство та пам'ять про Голокост: освітній аспект»

Представництво Організації Об'єднаних Націй в Україні разом з Українським центром вивчення історії Голокосту та за підтримки Посольства держави Ізраїль в Україні 26 січня 2009 р. провело Круглий стіл «Українське суспільство та пам'ять про Голокост: освітній аспект», що був присвячений Міжнародному дню пам'яті жертв Голокосту, який за резолюцією ООН № 60/7 щорічно відзначається світовою спільнотою 27 січня. Саме в цей день у 1945 році радянські війська звільнили нацистський табір смерті Аушвіц, що був розташований на теренах Польщі та в якому було знищено близько мільйона євреїв з різних країн Європи. Круглий стіл відбувся в одному з провідних середніх навчальних закладів Києва – Гімназії «Академія». Учасниками Круглого столу були вчителі, студенти, учні. Коло питань, що обговорювалися: проблеми та перспективи вивчення історії Голокосту в сучасній Україні, історична пам'ять про Голокост, шляхи протистояння сучасному антисемітизму та ксенофобії тощо.

Уже другий рік поспіль Український центр вивчення історії Голокосту проводить такий круглий стіл у надії привернути увагу Міністерства освіти і науки України до здобутків та проблем у вивченні та викладанні історії Голокосту на теренах України, що здійснюється зусиллями громадських, наукових, освітянських організацій нашої країни. Цього разу взяло участь у круглому столі близько 80 чоловік, дискусії стосувалися проблем методики викладання теми Голокосту,

було проаналізовано стан відображення цієї теми в сучасних навчальних підручниках та посібниках з історії України та всесвітньої історії. Дискусія також торкнулася проблеми місця історії Голокосту в історичній пам'яті про минуле, зокрема про Другу світову війну, усвідомлення в українському суспільстві долі українського єврейства як частини української історії та культури. Учасники дискусій, викладачі та студенти представляли майже всі регіони країни.

Круглий стіл. Ведучі: А. Подольський (зліва),
З. Калай-Клайтман, Ф. М. О'Доннелл

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРУ

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ У ПОЛЬЩІ

Український центр вивчення історії Голокосту в співпраці з Меморіальним Музеєм Белжець та Державним Музеєм Майданек (Республіка Польща) провів науково-методичний семінар для викладачів історії та суспільних дисциплін середніх навчальних закладів України «Історія Голокосту на теренах Західної України та Польщі» з 31 березня по 5 квітня 2009 року.

Семінар складався з лекцій та дискусій, а також відвідин меморіальних місць, пов'язаних із трагедією Голокосту на теренах Західної України та Східної Польщі. Проблематика семінару – історія і культура польського та

західноукраїнського єврейства напередодні та під час Другої світової війни. Семінар відбувався в Україні (Львів) та Польщі (Люблін, Белжець, Собібор). У семінарі взяло участь 25 викладачів із 12 областей України. Центр проводить такий семінар у співробітництві з польськими організаціями-партнерами вже третій рік поспіль, починаючи з 2007 р., за підтримки American Jewish Committee та Claims Conference. Таким чином, цей освітянський проект Центру став уже щорічним. За традицією, друкуємо враження та рефлексії деяких учасників семінару...

Лекція директора Державного музею «Майданек» д-ра Томаша Кранца.

* * *

Ми не маємо права поділяти історію на історію «свою» та історію «інших». Ця теза йшла червоним ланцюжком через усі дні, поки ми — група українських викладачів та вчителів — знаходилися на освітньому семінарі «Історія Голокосту в Західній Україні та Східній Польщі». Як науковець, я очікувала дізнатися про нові наукові підходи, які лунають в українській та польській історіографії, стосовно проблеми Голокосту. Як викладач, бажала дізнатися про нові методи та форми викладання питання Голокосту на семінарських заняттях.

З перших хвилин лекційних занять мене дуже вразив високий фаховий рівень лекторів. Крім фактології, лекції були спрямовані на осмислення проблеми. Спостерігається виважене ставлення до теми.

Головна теза, яка лунала серед науковців, — історія Голокосту — це частина нашої загальноісторичної пам'яті. І якщо ми сприймаємо українське суспільство як полікультурне та багатоетнічне, ця проблема є частиною історії України ХХ століття.

Експерсії до Державного музею «Майданек» (Польща) та до музею в місті Белжець ще раз підтверджують тезу, що краще один раз побачити, ніж сто разів почути. Знаходиться на території таборів Майданек та Белжець було емоційно важко. Але це вкрай необхідно для формування в українському соціумі толерантності та подолання проявів ксенофобії і національної нетерпимості. Особливо цінним був підбір архівних колекцій (одяг, документи) працівниками архіву в Музеї «Майданек», які стосувалися населення, що мешкало на території колишнього СРСР.

Незважаючи на те, що ми багато працювали, час, який ми провели в Польщі, пройшов наче яскравий спалах.

Щиро дякую Українському центру вивчення історії Голокосту за вдалу організацію семінару, нові знання, нових друзів.

*Світлана Бережна,
кандидат історичних наук,
декан історичного факультету
ХНПУ імені Г. С. Сковороди,
м. Харків*

* * *

Це був уже третій науково-методичний семінар, організований Українським центром вивчення історії Голокосту в співпраці з Меморіальним Музеєм «Белжець» та Державним Музеєм «Майданек» (Республіка Польща). До участі в семінарі було запрошено викладачів історії та суспільних дисциплін середніх навчальних закладів, які займаються викладанням теми Голокосту.

Професіоналізм організаторів семінару, високий рівень науковців, залучених до участі в семінарі в якості лекторів, глибока продуманість самої концепції семінару дала можливість його учасникам розглянути не тільки нові аспекти історії Голокосту, але і з'ясувати значне коло питань, що стосуються історії та культури польського та західноукраїнського єврейства напередодні та під час Другої світової війни. І якщо в лекціях польських науковців переважала інформативність викладу, адже мова йшла про ті аспекти теми, які були малознайомими для українських викладачів, то концептуальна наповненість занять українських учених часом переходила у жваву дискусію та обговорення суперечливих питань. Це був слухний момент обмінятися думками та перейняти досвід польських колег у вивченні та викладанні цієї теми. Сама тематика семінару виявилася напрощуд широкою. У ході обговорення мова йшла про різноманітні аспекти історії Голокосту: роль окупаційної преси в підігріванні антисемітизму місцевого населення (М. Тяглий), специфіку роботи з мемуарними джерелами (Ж. Ковба), проблеми осмислення та пам'яті Голокосту в українському суспільстві (А. Подольський) тощо.

Проведення семінару передбачало напружену роботу його учасників з 9-ї ранку до 7-ї години вечора. Не втомлюватися протягом насиченого семінарського дня його учасникам дозволяло чергування теоретичних лекцій з практичними заняттями. Серед практичних занять велику зацікавленість викликало заняття, проведене Анною Ленчовською, яке було присвячене психологічним аспектам викладання теми Голокосту в школі. Побудоване на основі інтерактивної методики, заняття дозволило вчителям більш чітко усвідомити важливість урахувати під час вивчення історії Голокосту психологічні особливості сприйняття цієї теми учнями різного віку з різним психологічним типом сприйняття. Жвавий інтерес учасників, напругу та динамізм семінару забезпечував і оригінальний формат його проведення — «семінар на колесах». Кожного дня учасники семінару опинялися в новому місті та інтелектуальному просторі. Навіть переїзди в автобусі з одного міста до іншого не було даремною витратою часу. Історичні коментарі п. Жанни Ковби майже до кожного населеного пункту, яким проїжджала група, перетворювали подорож на цікаву та пізнавальну екскурсію. А перегляд просто в автобусі художнього фільму «Гніздо жайворонка» дозволив вийти на обговорення теми вірменського геноциду в роки Першої світової війни.

Звичайно ж, центральним у ході проведення семінару було відвідання Державного музею «Майданек», створеного на місці колишнього концентраційного табору. Навряд чи можна передати словами те враження, яке справляють на людину матеріалізовані об'єкти людської трагедії — газові камери, темні бараки, крематорій, тисячі пар взуття, що залишилися від людей, яким не вдалося вижити в епоху людського злочинства. Але в моторошному просторі

Практикум з архівними документами та особистими речами в'язнів табору «Майданек»

символом людяності, героїзму та спільності долі євреїв, поляків, українців постає перед відвідувачами нещодавно відкритий пам'ятник українському греко-католицькому священику Омеляну Ковчу, зарахованого Папою Іваном Павлом II до лику святих, що до останнього життя сповідував та причащав в'язнів концтабору.

Логічним доповненням до екскурсії табором були заняття, проведені працівниками Державного Музею «Майданек». Українським викладачам вдалося попрацювати з архівними документами, музейними експонатами та поспілкуватися з людьми, що глибоко віддані своїй справі. Доводиться констатувати, що рівень розвитку музейної педагогіки та в цілому меморіалізації історичної пам'яті в Польщі є гарним прикладом та орієнтиром для України. Недарма під час семінару народилася ідея — організація екскурсії до Музею «Майданек» для українських школярів, що проживають у Західній Україні.

Не менш глибоке враження справляє й Меморіальний Музей Белжець. Глибокий символізм пам'ятних знаків поєднується з експозиціями, за скляними вітринами яких розміщені речі, знайдені під час розкопок масових могил розстріляних та знищених людей. Серед цих речей приковує увагу — акуратно розвішані старі ключі. Масивні, залізні та

Ознайомлення українських викладачів з Меморіальним комплексом колишнього табору смерті Белжець

заржавілі, вони нагадували про наївну надію повернутися тих, хто замикав домівку, брав із собою ключ і «від'їжджав на роботу»... Дивовижною та оригінальною була й культурна складова семінару. Чого тільки варте саме нічне прибуття до готелю, збудованого в середині 17-го століття, що знаходиться в самому центрі старого Любліна. Аскетичний стиль кімнат, сніданки та обіди, приготовані сестрами-монахинями, стали чудовим подарунком напередодні Великодня. Екскурсії старими вуличками Львова, Любліна, Замостя завдяки талановитим українським та польським екскурсоводам дозволяли сторінкам історії оживати просто перед очима. Такі пам'ятні для вчителів історії дати, як укладення Люблінської унії, облога фортеці Замостя, у результаті екскурсій перетворилися на насичений візуальний образ. Цей семінар став черговим підтвердженням, що будь-який захід, який організовується Українським центром вивчення історії Голокосту, проводиться на найвищому науково-методичному та організаційному рівні.

*Дмитро Десятов,
учитель історії,*

санаторна школа-інтернат

Мишково-Погорілове, Миколаївська обл.

СЕМІНАР ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ ІСТОРІЇ В АЛУШТІ

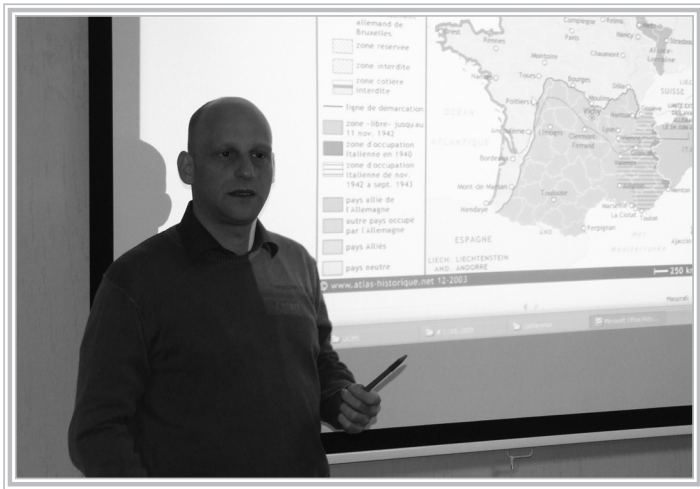
Наприкінці квітня Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки International Task Force (Група з міжнародного співробітництва в царині викладання, збереження пам'яті та дослідження історії Голокосту) провів один з двох щорічних регіональних навчально-методичних семінарів для вчителів суспільних дисциплін з проблематики історії Голокосту (про умови участі та проведення регіональних семінарів Центру на 2009 р. див. «Уроки Голокосту», № 5 (17), 2008 р.). Цей перший регіональний семінар, як і планувалося, був проведений на теренах півострову Крим у м. Алушта з 24 по 26 квітня 2009 року. Учасниками цього семінару стали 30 викладачів історії, літератури, мови з південних та східних областей країни (Миколаїв, Суми, Полтава, Севастополь, Луганськ, Київ, Запоріжжя, Черкаси, Херсон, Одеса, Кривий Ріг).

Семінар в Алушті, уже традиційно (у 2006 Львів, 2007 — Мукачеве, 2008 — Одеса та Харків, саме в цих містах Центр проводив подібні регіональні семінари), складався з лекцій, дискусій, робочих груп, тренінгів із загальних проблем історії Голокосту в Європі та на теренах України, а також були заняття, присвячені регіональним аспектам долі єврейського народу під час нацистської окупації. На семінарі в Алушті були презентовані лекції, що торкалися історичних аспектів єврейської культури Криму та історії Голокосту на землях півострову. Значна частина навчального часу семінару була присвячена методиці викладання даної теми, навчальним матеріалам з історії Голокосту. Одним з головних завдань регіональних навчально-методичних семінарів Центру, у тому числі й кримського семінару, є підготовка та відбір викладачів, яким не байдужа ця проблематика і які готові її

викладати, для стажування до Музею «Яд Вашем» у Єрусалимі з метою підвищення їхньої професійної кваліфікації в області вивчення історії Голокосту.

Певний блок лекційних занять був присвячений загальним проблемам історії українсько-єврейських взаємин, ставленню до єврейських громад у міжвоєнній Європі, формуванню антисемітської нацистської ідеології в Німеччині, що стала ідеологічним фундаментом Катастрофи європейського єврейства. На семінарі в якості лектора взяв участь наш колега з Франції д-р Тал Брутман (університет м. Гренобль), що представив декілька занять, присвячених становищу французьких євреїв під час Голокосту антисемітській ідеології в Європі та депортації західноєвропейських євреїв до нацистських таборів смерті на терени Польщі. Це було дуже важливим для учасників семінару, завдяки презентаціям нашого французького колеги, учасники отримали можливість порівняти долю українського та західноєвропейського єврейства під час Шоа, побачити відмінності, особливості та типологію. До речі, сучасна історична наука у Франції використовує термін мовою іврит «Шоа», а не термін «Голокост», як це прийнято в більшості європейських історіографій. Важливо відзначити, що участь д-ра Тала Брутмана в нашому семінарі стала можливою завдяки співпраці Українського центру вивчення історії Голокосту та освітнього центру «Меморіал Шоа» (Memorial de la Shoah, Париж).

Лекція представника Меморіалу Шоа (Париж) та Університету м. Гренобль д-ра Тала Брутмана.

Значна частина змісту семінару стосувалася полікультурної історії Криму, історії єврейських громад Криму, подій Голокосту на теренах півострову. Декілька занять та презентацій, присвячених цим проблемам, блискуче провела п. Тетяна Величко, науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики, етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Заняття п. Т. Величко стосувалися міжетнічних взаємин у Криму між двома світовими війнами, історичної долі караїмів та кримчаків під час Голокосту. Кандидат історичних наук Олег Романько з Кримського державного медичного університету презентував лекції з проблематики колаборації з нацистами в Криму («єврейське питання» в так званому російському визвольному русі) під час нацистської окупації та проблеми кримськотатарського колабораціонізму в роки Другої світової війни. Безумовно, як завжди на таких семінарах

Заняття про особливості усної історії наукового співробітника ІМФЕ ім. Рильського Тетяни Величко

Центру, регіональний, краєзнавчий матеріал викликав жваве обговорення та цікаву дискусію серед учасників.

Дуже потужним на семінарі виглядав блок методичних занять. Передовсім треба відзначити тренінги п. Олександра Войтенка, без перебільшення, на сьогодні одного з провідних учителів-методистів України з проблем викладання історії Голокосту та виховання міжетнічної толерантності та полікультурності через вивчення саме цієї теми. Його заняття були присвячені методиці роботи з джерелами, щоденниками, спогадами тощо. Також провели методичні заняття для учасників вчителів-випускників минулих груп, що були на стажуванні в Музеї «Яд Вашем» у Єрусалимі, п. Ольга Кучер та п. Олег Охредько. Зокрема, презентація п. О. Охредька була присвячена Навчальним матеріалам ОБСЄ з історії євреїв, антисемітизму та дискримінації в Європі. Цей проект ОБСЄ вже з минулого року почав працювати у нас в країні. Викликало зацікавленість заняття п. Світлани Кандеєвої, що торкалося питання відображення теми Голокосту в європейській художній літературі. І знову, абсолютно корисною та змістовною для учасників виявилася презентація п. Тетяни Величко щодо використання свідчень очевидців чи тих, хто пережив Голокост, зокрема відеосвідчень, під час викладання цієї теми. Вона поділилася з учасниками власними методиками опитування свідків та взагалі виклала концепцію та методологію «усної історії». Усім запам'ятався яскравий виступ нашого молодого колеги з Алушти п. Михайла Секелика, який цього року у своїй школі розпочав викладання історії Голокосту та тісно співпрацює з нашим Центром. Крім його перших досягнень, п. М. Секелик розповів, уже з власного досвіду, з якими проблемами він зіткнувся на шляху викладання теми.

Зважаючи на відгуки учасників семінару, аналіз їхніх анкет, відкриті дискусії під час роботи та велику зацікавленість у тих темах та матеріалах, що були їм представлені, приємно відзначити, що регіональний навчально-методичний семінар з проблем вивчення та викладання історії Голокосту в Алушті виявився успішним.

Анатолій Подольський,

Український центр вивчення історії Голокосту

ІХ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КОНКУРС УЧЕНИЧЕСКИХ ТВОРЧЕСКИХ РАБОТ «ИСТОРИЯ И УРОКИ ХОЛОКОСТА»

Український центр изучения истории Холокоста провел ІХ Всеукраїнський конкурс ученических творческих работ «История и уроки Холокоста». С 17 по 19 мая 2009 г. в Пуше-Водице (Киев) шла напряженная работа. Важно подвести некоторые итоги.

Благодаря поддержке Евроазиатского Еврейского Конгресса на конкурс были приглашены участники из Беларуси и Молдовы. И хоть по статусу конкурс остался всеукраїнським, все же можно считать, что у него международный уровень. Ну а если сказать о том, что были представлены работы из разных уголков Украины, то география единомышленников и коллег впечатляет: Крым и Донецк, Киев и Николаев, Хмельницкий и Чернигов, Одесса и Тернополь.

Важно было встретить на конкурсе учителей, которые много лет поддерживают и тему истории Холокоста, и деятельность Украинского центра изучения истории Холокоста. Это уже и на уровне и личной дружбы, и гражданской позиции. Для себя я открыла в этом году новое имя — Кедук Виктория Алексеевна. Она подготовила несколько работ высокого уровня, а работа ее ученика Александрова Дмитрия, была отмечена призовым местом. Прекрасно выступила ее ученица Аветян Диана со своей работой об увековечивании памяти жертв Холокоста Крыма; а ее карта мест расстрелов и уничтожения евреев говорит о вдумчивой и кропотливой работе.

Среди важных аспектов, которые ребята рассматривали в этом году, были и региональная история, и судьбы конкретных людей, и литературные пробы, и философское осмысление. Меньше работ (в отличие от прошлых лет) было посвящено трагедии Бабьего Яра, вопросам религии и искусства в Холокосте, судьбам Анны Франк и Януша Корчака. Зато больше работ широко плана, как, например, история Холокоста в Европе. Меньше было работ о лидерах нацистской Германии, но и меньше работ о Праведниках народов Мира.

Что осталось в памяти у ребят после завершения конкурса? Достаточно требовательное жюри. И волнения, и

переживания. И, я так думаю, осознание нового, достойно пройденного рубежа в жизни, определенной ступени роста, на которую сумел подняться.

Было много компьютерных презентаций. Волонтер Центра Александр Кирнер технически помогал всем участникам конкурса, а также очень внимательно слушал защиты конкурсантов и переживал за них. Звучали вопросы. Да, немного робко чувствовали себя дети. Они еще не могут позволить себе быть наравне с учителями (хотя в понимании данной темы они это право заслужили). Поэтому хотелось бы больше дискуссий, более острых обсуждений.

Кто лучший? Трудно сказать. Да, есть лидеры, есть достойные. Проигравших нет. Кто произвел самое яркое впечатление? Среди лучших, уникальных работ была названа работа девятиклассника из Кременца Тернопольской области Ивана Чечурина «Голокост у родині Канерів» (научный руководитель — учитель Кременецкого лицея Людмила Ивановна Семенюк). Иван детально показал судьбу каждого члена семьи. И мнение жюри совпало с мнением учащихся, так как Иван получил по итогам анкетирования приз зрительских симпатий. Следует также отметить, что Ванин научный руководитель — учитель Кременецкого лицея Людмила Ивановна Семенюк уже третий год подряд готовит на наш конкурс не просто победителей, а ребят, работы которых имеют научную ценность.

Первое место с ним разделила Инна Митюкова, восьмиклассница из Донецка, которая провела исследование о гетто в Белом карьере (научный руководитель — Кожемяка Оксана Леонидовна). Среди работ, которые на меня лично произвели сильное впечатление, я бы выделила работу Константина Ярмия «Скривавлена вічність» (учитель — Ирина Юрьевна Ковалинская). Костя представил работу литературного жанра; талантливо, образно, неординарно в лице своих героев показал события родного края в годы войны. Второе место разделил с ним Любомир Риголь из Славуты Хмельницкой области (учитель — Андрей Иванович Гринько).

Ребята, занявшие третье место — поисковая группа «Наследники Победы» из г. Скадовска Херсонской области (учитель — Лора Сергеевна Белоус), громадную работу которой по увековечиванию мест памяти жертв Холокоста презентовал Игорь Сидорук. И Настя Оболончик с работой «Голокост в Крем'янці очима очевидців» (учитель — Наталья Леонидовна Тимошук).

С кем мы встретимся в следующем году? Отрадно, что в этом году приняли участие в конкурсе некоторые ребята, которые защищались год назад. Жаль, что ученики одиннадцатых классов, подготовившие достойные работы, не смогли приехать на конкурс (совпали даты с внешним независимым тестированием, а это вопрос поступления в вуз), но их работы достойно презентовали учащиеся их школ.

Вспоминали мы тех, кто несколько лет тому назад участвовал в таком же конкурсе, а потом пошел учиться на исторический факультет и защитил после его окончания диссертацию по данной теме. Для кого-то такой конкурс стал

Один з переможців конкурсу «Історія і уроки Голокосту»
Іван Чечурін (у центрі)

судьбоносним. Поєтому недооцінювати його роль нельзя. Возможно, еще в чей-то судьбе этот конкурс будет поворотным. По крайней мере, могу точно сказать — равнодушных людей в аудиториях не было. Были глаза. Умные. Мыслящие.

А я сегодня стою в своем кабинете на работе и обсуждаю со своей ученицей Витой Мудренко тему ее новой работы. Я ее убеждаю, что ей поступать в институт. Что впереди у нее 11-й класс. Что некогда будет заниматься историей Холокоста. Что ей писать сложнее тесты. Что катастрофически не будет хватать времени. И тут же поддерживаю идею новой темы. И тут же даю рекомендации, как лучше делать новую работу!

До встречи, Десятый юбилейный конкурс!

*Учитель истории высшей категории
УВК «Мицва-613» г. Белая Церковь
Светлана Дмитриевна Занько*

***

Під час урочистого відкриття конкурсу виступили представники громадських організацій — організаторів конкурсу, науковці та вчителі, які були рецензентами робіт і членами журі. Безперечно, учасники конференції розуміють актуальність вивчення і дослідження теми Голокосту — виховання толерантності в полікультурній Україні в сучасному світі, який переживає процес глобалізації. Важливим аспектом у вивченні даної проблематики є також відновлення історичної пам'яті і встановлення історичної справедливості.

Робочий момент конкурсу: презентація учнівських досліджень

Старшокласники з різних регіонів України (з Донеччини, Львівщини, Хмельниччини, Херсонщини, Миколаївщини, Черкащини, Одеси, Києва, Тернополя, Чернігова) презентували свої напрацювання. Окрім того, виступали гості, старшокласники з Білорусі та Молдови. Тому цей конкурс можна вважати міжнародним.

Саме ця конференція була другим туром Всеукраїнського конкурсу «Історія та уроки Голокосту». Журі відібрало близько 50 робіт з понад 80 надісланих. Як зазначали

організатори та журі конкурсу, усі учасники конференції вже є переможцями, бо роботи, які пройшли в другий тур, заслуговують на увагу та виконані на дуже високому рівні.

Серед представлених робіт були такі, у яких досліджувався Голокост у цілому. Окрім того, багато робіт віддзеркалювали події на регіональному рівні. Власне дослідження регіональних особливостей історії Голокосту є особливо цінним, бо базується на свідченнях очевидців. Учні зробили неоціненний внесок у вивчення проблеми Голокосту на теренах України, а також краєзнавчого матеріалу, бо, на жаль, свідків трагедії єврейського народу періоду Другої світової війни стає дедалі менше.

Конкурсні роботи були своєрідними та оригінальними. Наприклад, Костянтин Ярмій з м. Нетішин Хмельницької області представив літературний твір про трагедію знищення євреїв нацистами в його місті, який він написав за розповідями тих, хто був свідком цих подій. Робота, яка отримала перше місце на конкурсі, — це дослідження трагічної долі єврейської родини Канерів, що проживала в Кременці. Автор цієї роботи Іван Чечурін, учень 8 класу, окрім почесного першого місця, отримав ще і приз глядацьких симпатій.

Після презентації робіт в окремих аудиторіях для учнів та вчителів члени журі провели практикум «Як готувати творчу роботу до конкурсу», під час якого було проведено аналіз типових помилок, надано багато методичних порад щодо написання робіт. Учителі отримали корисний досвід.

На конкурсі також знайшли час для перегляду художнього фільму про геноцид вірменського народу, який відбувався на початку минулого століття.

Доброзичлива атмосфера, нові знайомства, цікаве спілкування, звичайно, обмін знаннями та досвідом — важливий результат цього конкурсу. Але найголовніше — урок толерантності, взаємоповаги, який отримали учасники конкурсу і понесли у своїх серцях друзям та одноліткам.

*Жанна Гудко,
учитель історії Червоноградської
загальноосвітньої школи № 1*

***

17–19 травня мені пощастило взяти участь на Всеукраїнському конкурсі учнівських робіт «Історія та уроки Голокосту». Моя робота, яка була дослідженням трагедії Голокосту на території Львівщини, пройшла в другий тур, який був презентацією учнівських досліджень. Що ж, відверто кажучи, я й досі перебуваю під враженнями. Ще ніколи мені не доводилося зустріти разом стільки людей, відданих одній і тій же справі. Уперше я зрозуміла, що таке щире хвилювання, — стан, коли переживаєш і вболіваєш душею не тільки за себе, але й за інших, нехай і твоїх опонентів.

Але, напевно, варто викласти все по порядку. Думаю, почну з того, що я потрапила в середовище, де панував просто ідеальний мікроклімат. Здавалося, кожний із присутніх намагався морально тебе підтримати. Усі учні (незважаючи на те, що ми були з різних куточків України) одразу знаходили між собою спільну мову. Ніякої жорстокої конкуренції, ніякої ворожнечі — ми були наче старими

добрими друзями. А деякі незнайомі раніше вчителі навіть давали мені поради, наприклад, що робити для того, щоб гарно виступити.

Також мені дуже сподобалося ставлення журі до конкурсантів. Критикували нас мінімально, а хвалили по максимуму. Така підтримка з боку членів журі, звісно, відчувалась, і була для нас, дітей, надзвичайно потрібною.

Запам'ятався мені і тренінг, який з нами проводили. Нам розповіли, як правильно писати наукові дослідження, пояснили всі тонкощі достойного захисту своєї роботи. Дуже приємним було те, що до нас звертались як до собі рівних, називаючи колегами. До того ж, наші помилки критикували в загальному, не вказуючи при цьому на якогось конкретного конкурсанта. Таке ставлення, на мій погляд, є дуже толерантним.

Треба сказати, що під час конференції, вислуховуючи думки різних людей з приводу Голокосту, у мене самі змінилися погляди на цю трагедію. Звичайно, я

перечитала безліч книжок, переглянула багато літератури, але по-справжньому зрозуміла суть цієї проблеми лише після того, як почула про неї з вуст своїх однолітків та компетентних людей. Крім того, що від них я дізналась багато нового про Катастрофу, вони навчили мене сприймати чужий біль як свій власний, розповідаючи про долі тисяч і тисяч невинних людей, які загинули майже ні за що.

Важко було прощатися з людьми, які за ці короткі три дні стали мені майже рідними. Але я щиро сподіваюся, що зустрінуся з ними вже наступного року.

*Наталія Кожемяко,
учасниця конкурсу, учениця 10 класу
Червоноградської загальноосвітньої школи № 1
(Львівська область)*

МІЖНАРОДНІ ПРОЕКТИ

ЗУСТРІЧ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЕКСПЕРТІВ У ІНСТИТУТІ «ЯД ВАШЕМ»

23–25 лютого 2009 року в Єрусалимі на базі Міжнародної школи по вивченню історії Голокосту Меморіального Інституту «Яд Вашем» відбувся Четвертий міжнародний щорічний науково-методичний семінар для експертів з понад десяти країн Європи з проблем викладання історії Голокосту на сучасному етапі. Експерти – це науковці – історики, викладачі, керівники наукових та освітянських організацій, центрів з дослідження історії Голокосту з різних європейських країн: Польщі, Чехії, Швеції, України, Хорватії, Італії, Литви, Румунії, Угорщини, Данії, Німеччини, Австрії, Великобританії. Такі щорічні експертні семінари чи форуми «Яд Вашем» проводить за сприяння

Гуманітарного Фонду ICHEIC (International Commission Holocaust Era Insurance Claims). Цей Фонд має спеціальну Програму з викладання теми Голокосту в Європі, одна з складових якої – це підтримка стажування викладачів з Європи в «Яд Вашем». Під час семінару його учасники мали нагоду подискутувати та обмінятися думками з приводу координації діяльності та створення спільних проектів між різними країнами. Також у ці дні учасники мали можливість презентувати результати стажувань викладачів зі своїх країн у Міжнародній школі по вивченню історії Голокосту «Яд Вашем», у тому числі були представлені результати стажувань українських груп протягом останніх трьох років (2006–2008 рр.).

НАВЧАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ ТА АНТИСЕМІТИЗМУ В ЄВРОПІ У ВІДКРИТОМУ ДОСТУПІ НА САЙТІ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

Минулого року в Україні були видані в трьох частинах навчальні матеріали (робочі зошити для учнів старших класів середніх шкіл), присвячені вивченню проблем ксенофобії, антисемітизму, дискримінації та расизму в сучасному світі. Міжнародний освітянський проект з підготовки та видання навчальних матеріалів з історії євреїв та антисемітизму в Європі охоплює дванадцять країн, включаючи Україну. Відповідальними за реалізацію цього проекту є Офіс демократичних інституцій та прав людини ОБСЄ та Музей «Дім Анни Франк» (Нідерланди) у співробітництві з експертами кожної окремої країни. В Україні партнерами проекту були Український центр вивчення історії Голокосту і Всеукраїнська Асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба». Внесок цих організацій у проект – це, передовсім,

переклад тексту, адаптація матеріалів, підготовка текстів з історії та культури українського єврейства, а також створення методичного апарату до доданих матеріалів. Навчальні матеріали складаються з трьох частин, кожна з яких представляє собою окремий робочий зошит для учнів старших класів, а також посібника для вчителів. Посібник для вчителів, який демонструє як саме використовувати ці зошити в навчальному процесі, побачив світ у квітні 2009 р. Це також є переклад основного тексту, створеного Музеєм «Дім Анни Франк», але, крім цього, до посібника ввійшли найновіші розробки українських викладачів, що вже з минулого року почали презентувати Навчальні матеріали своїм учням. Після погодження з Офісом демократичних інституцій та прав людини ОБСЄ Український центр вивчення історії Голокосту розмістив

Навчальні матеріали у відкритому доступі на офіційному сайті Центру (www.holocaust.kiev.ua). Відтепер наші колеги викладачі та всі, кому цікаві такі матеріали, мають можливість користуватися ними online! Також важливо зазначити, що Навчальні матеріали з історії євреїв та антисемітизму в Європі отримали підтримку та гриф «Схвалено» Міністерства освіти і науки України. Як відомо (див. «Уроки Голокосту», № 5(17), 2008 р.), Центр у листопаді 2008 р. провів два навчально-методичні семінари, під час яких були підготовлені викладачі-тренери з багатьох регіонів України, які в найближчому майбутньому на місцях зуміють передати свій досвід та методику роботи з зошитами своїм колегам. У вересні 2009 р. планується офіційне урочисте відкриття проекту «Навчальні матеріали з історії євреїв та антисемітизму в Європі», до кінця року буде проведено 10 регіональних семінарів з метою підготовки вчителів, які після цього почнуть використовувати навчальні матеріали на своїх уроках.

Нижче наводимо приклад уже існуючого досвіду семінарів для вчителів з методики роботи з матеріалами.

**Семінар з питань використання
«Навчальних матеріалів з історії євреїв
та антисемітизму у Європі в Херсонській області»**

25 лютого 2009 р. в Новотроїцькому районі Херсонської області відбувся семінар з питань використання «Навчальних матеріалів з історії євреїв та антисемітизму у Європі». На семінарі були присутні 20 учителів майже з усіх шкіл району, методисти районного методичного кабінету.

Під час семінару вчителі ознайомилися з «Навчальними матеріалами», змогли за допомогою вправ попрацювати із зошитами та розглянути можливості використання матеріалів на прикладах, запропонованих тренером. Найбільшу зацікавленість учителів викликала вправа «Встанови власну ідентичність», під час якої виникла жвава дискусія про місце особистості в суспільстві та значення толерантності.

Усі учасники семінару отримали комплекти Навчальних матеріалів з історії євреїв та антисемітизму у Європі та допоміжну інформацію.

*Олег Охредько,
учитель історії, м. Херсон*

УКРАЇНСЬКІ КНИЖКИ ДЛЯ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У квітні 2009 р. в Україні розпочався величезний загальнонаціональний проект з проблематики виховання міжетнічної толерантності. Офіційна назва проекту «Українські книжки для виховання толерантності» (Ukrainian Books for Education in Tolerance, BETol). З одного боку, це є, певною мірою, продовженням освітянського проекту «Виховання толерантності на прикладі історії Голокосту», що тривав на теренах України сім років (2002–2009 рр.) завдяки ініціативі наших постійних голландських партнерів – Музею «Будинок Анни Франк». Проте, з іншого боку, це значний самостійний проект, якого ще не було в царині освіти та виховання толерантності в нашій країні. Він присвячений методиці роботи з книжками, змістом яких є проблеми тоталітаризму, геноциду, ксенофобії, прав людини, національних меншин, толерантності тощо.

Багато з них – це перевидання, але частина книжок це – переклади, які вперше побачить український учитель, студент, журналіст... Якщо ці видання запрацюють, тоді цей проект має всі шанси вплинути на наше суспільство та сприяти принаймні розумінню багатокультурності та поважному ставленню до Іншого!

Проект реалізується завдяки підтримці Програми «МАТРА» Міністерства закордонних справ Королівства Нідерландів, Будинку Анни Франк і Фонду проектів центрально- та східноєвропейського книговидавництва (Амстердам) та в співробітництві з українськими організаціями-партнерами, серед яких і Український центр вивчення історії Голокосту. 14 квітня 2009 року в Будинку вчителя в Києві відбулася офіційна презентація та відкриття проекту. 24–26 квітня в м. Суми були проведені перші (пілотні) семінари проекту, а 11–12 травня в Амстердамі відбулася робоча зустріч усіх учасників проекту: лекторів, тренерів, представників українських організацій-партнерів з голландськими колегами в офісі Музею «Будинок Анни Франк». До літніх канікул, наприкінці червня цього року ще у двох обласних центрах країни (Херсон та Ужгород) відбудуться навчально-методичні семінари в рамках проекту «Українські книжки для виховання толерантності».

Маємо можливість визначити основні положення проекту:

Ключові проблеми:

- дискримінація меншин, антисемітизм, ксенофобія;
- відсутність знань у вчителів з даних тематик;
- недостатність книжок та підручників для загальної середньої та вищої освіти з даних тем;
- упередженість ЗМІ.

*Робочий момент семінару в Сумах:
заняття А. Подольського та О. Охредько*

Учасники проекту під час робочої зустрічі в Амстердамі

Загальна мета проекту:

Покращити ситуацію меншин, що зазнають дискримінації; протидіяти дискримінації, ксенофобії та антисемітизму; формувати толерантність та повагу до інших.

Терміни проекту: 2008–2011 рр.

Ціль: пропагувати/поширювати толерантність у системі освіти та для широкого загалу.

Про проект:

Передбачено перевидання 16 освітніх пілотних видань з формування толерантності, протистояння антисемітизму та ксенофобії, розроблених українськими організаціями-партнерами (наклад кожної назви – 3000 примірників), а також переклад та видання українською мовою інших 11 освітніх джерел та книжок відповідної тематики.

Для досягнення поставлених цілей Проекту в усіх обласних центрах України відбудуться семінари для 4 цільових груп:

- 1) учителів історії та суспільних дисциплін;
- 2) директорів шкіл / заступників директорів шкіл з виховної роботи;
- 3) студентів педагогічних вищих навчальних закладів;
- 4) бібліотекарів та представників мас-медіа.

Семінари складаються з двох частин: лекційні відділення та тренінгові заняття.

Лекційний та тренерський склад забезпечують українські організації-партнери:

- Український центр вивчення історії Голокосту;
- Інститут юдаїки;
- Конгрес національних громад України;
- Єврейський Фонд України.

Координатор проекту: Центр громадянської освіти та виховання України

Сайт проекту: <http://betol.org.ua>

**ЗЛОЧИН, ПАМ'ЯТЬ, ПРАВА ЛЮДИНИ
(19–26 квітня, Берлін)**

У квітні 2009 р. в Німеччині відбувся навчальний міжнародний семінар «Права людини і пам'ять», організований Німецьким інститутом прав людини за підтримки фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє». Семінар був присвячений актуальним проблемам освіти з прав людини, можливості включення тем з прав людини у викладання історії, шляхам до поєднання історичної пам'яті, прав людини та змісту шкільної освіти, можливості активної протидії дискримінації та ксенофобії в школі. Частина семінару пройшла в передмісті Берліна, а завершення його відбулося в Бухенвальді, концтаборі, що використовувався як нацистами, так і радянською владою після війни.

Серед учасників міжнародного семінару були представники Німеччини, України, Польщі, Чехії, Білорусі, Ізраїлю; як учителі, так і музейні представники, екскурсоводи, керівники і методисти навчальних програм.

Основним, мабуть, питанням семінару була необхідність чи можливість поєднання історичного навчання з освітою у сфері прав людини. Чи мають меморіальні комплекси пам'яті минулого (перш за все злочинам націонал-соціалістів) поряд з донесенням інформації про конкретні події чи людей, відзначенням пам'яті тієї чи іншої категорії жертв, включати у свої освітні програми навчання правам людини? Чи можемо ми в Бухенвальді казати не лише про нацизм та комунізм, але й про Руанду, колишню Югославію, Вірменію, згадувати Р. Лемкіна та Е. Рузвельт і документи, натхненниками яких вони є? Або місце визначає зміст, а поєднання різноманітних подій та встановлення зв'язків між ними лише шкодить та «розбавляє» мету меморіалу – ушанувати пам'ять

невинних жертв режиму? Що таке історичний підхід до концепції прав людини чи концепція прав людини у проекції на конкретні історичні події нашого часу?

Ці та інші непрості запитання займали більшість часу учасників семінару, породжуючи дискусії, суперечки, обговорення, розвиток, розширення світогляду...

Окремою темою для роздумів була концепція національної, у даному випадку німецької, пам'яті про часи війни та повоєнний розподіл і холодну завісу в країні і співвідношення цієї пам'яті з концепцією прав людини. До падіння стіни одна Німеччина не надто бажала, з подачі союзників, думати і відзначати злочини нацизму – адже треба було йти вперед і розвиватися і відбудовуватися; а інша Німеччина – через певний час по війні пафосно зводила меморіали пам'яті проти злочинів німецько-фашистських звірів, закидаючи в них купу ресурсів, робітників, ідеологів, політруків та церемоніймейстерів, тихенько забуваючи на офіційному, знов таки, рівні, що велика кількість нацистських таборів цієї зони з 1945 аж до 50-х років називалися «спецтаборами», де в досить сумнівний спосіб вершилося правосуддя нової держави над тими, кого вона вважала за потрібне осудити. Після серйозних політичних змін, перед багатьма меморіальним місцями в колишніх обох Німеччинах постали нові задачі у відповідь до об'єктивної історії та потреб суспільства і, як то часто буває, нових політиків.

Тепер такі меморіали як Бухенвальд, Маутхаузен, Дахау та інші стали перед нелегкою задачею – вмістити пам'ять про трагедії, зумовлені обома тоталітарними режимами на одній території, і, у чомусь схожими, методами. І те зовсім не

проста задача, коли заглибитися в суть проблеми. Але саме в процесі її вирішення відобразилося розуміння концепції прав людини в новому німецькому суспільстві. Наприклад, Бухенвальд використовувався як концтабір нацистами з 1937 по 1945 рік. У 1945–1950 рр. на території діяв «спецтабір № 2», який офіційно слугував для утримання колишніх функціонерів NSDAP та осіб підозрюваних у злочинах нацистського режиму. З тим, за старою доброю традицією, винуватість в'язнів ніхто не доводив, а умови в таборі були не багато кращими, ніж у попередній період. Так, без суду і слідства там загинуло кілька тисяч винуватих і невинуватих «злочинців». Сьогодні на місці масових могил є невеличкий меморіал подіям 1945–1950 років. Протиріччя в тому, що більшість з ув'язнених були значною мірою пов'язані з нацистською партією і мали стосунок до злочинів режиму. Таким чином здається, ніби в Бухенвальді є пам'ятне місце і для жертв і для їхніх катів?! Не зовсім. Пам'ятник у Бухенвальді стоїть не померлим в'язням радянського спецтабору № 2. Пам'ятник у Бухенвальді стоїть

несправедливості, допущеній режимом по відношенню до людей. Обома режимами, до дуже різних людей. Адже кожен має гідність, право на життя, суд, захист, презумпцію невинності, вирок... Кожна людина, незалежно від того, ким вона є і що заподіяла ближньому своєму. І несправедливість не може бути виправдана статусом переможця чи силою затишити зайві голоси (почасти шляхом перевиховання в схожому «закладі»). То є права людини. То є болюча історія. То є дилема, яку довести до вирішення навряд чи можливо. То є історія. І то є пам'ять про неї УСЮ, а не затерті документи ретельно кимось відібрані з певною метою...

Результатом семінару не стали конкретні висновки, рекомендації чи відповіді на запитання. Його результатом стали думки та особисте зростання учасників. Здається, з метою організаторів це цілком збіглося.

*Віталій Бобров,
учасник семінару від Українського центру
вивчення історії Голокосту*

НАУКОВІ ПОДІЇ

ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЗЛОЧИНЦІВ У МІЖНАРОДНОМУ КОНТЕКСТІ (Берлін, 27–29 січня)

З 27 по 29 січня 2009 року в Берліні відбулась міжнародна наукова конференція під назвою «Дослідження феномену злочинців у міжнародному контексті». Конференція була організована Німецькою Федеральною Агенцією з питань громадської освіти за підтримки Інституту сучасного вивчення гуманітарних наук м. Ессен (the Essen Institute for Advanced Studies in the Humanities) та Лондонського університету Роял Холлоуей (the Royal Holloway University of London).

Робочий момент конференції

Метою цієї конференції було висвітлення ролей, намірів та мотивів злочинців у період Голокосту; порівняння набутих нещодавно поглядів на це питання не лише з іншими випадками геноциду, але також і спроба розробити підходи з метою їх подальшого впровадження в сучасне суспільство та в різноманітні сфери діяльності. У ході конференції фахівцями з різних галузей обговорювалися численні шляхи використання

здобутої науковим дослідженням інформації у всіх можливих відповідних сферах застосування, починаючи з історичного, навчального, соціального, соціо- та нейрофізичного аспекту і закінчуючи філософським. Завдяки такому великому різноманіттю підходів до цього складного питання, організатори конференції довели значущість цієї відносно молодій галузі дослідження.

Що стосується Голокосту безпосередньо, то необхідно відійти від переважаючого загальноприйнятого уявлення про злочинців, розрізняючи так званих «убивць на папері», які «фізично» не чинили злочину, проте відіграли вирішальну роль, оскільки були його організаторами, з одного боку, та тих, хто просто виконував накази згори без будь-якої зацікавленості, з іншого. Завдяки наданій дослідниками інформації, яка проливає світло на це питання, стало зрозуміло, що таке уявлення вже не застосовується, а натомість воно перетворилося в суміш організаційних, соціальних та ідеологічних аспектів, які будуть розкриті далі. Окрім того, після доведення причетності до Голокосту простих людей, які до участі в національно-соціалістичній «машині смерті» вважалися «нормальними», «звичайними», в останні десятиліття постає питання, на якому також зосереджується увага: яким чином вони раптово могли перетворитись на вбивць?

Отже, таке одностороннє застаріле сприйняття образу вбивці, так само як і вищезазначене запитання, має бути спростоване та проаналізоване дослідниками за допомогою наявних аргументів — саме це і є тим завданням, яке необхідно виконати.

Розглядаючи досі небачені випадки звірств, учинених нацистами та, що навіть важливіше, їхніми помічниками, можна задуматися над тим, як це могло зайти настільки далеко.

У тих випадках, коли ми розглядаємо злочинців, наприклад селян, робітників, службовців чи просто місцевих жителів різного походження, тих, хто брав активну або пасивну роль у цих масових убивствах, чи говоримо ми про людей? Звичайно, так! На жаль. Про таку ж людину як ти, читачу, або я, автор цієї статті. Це гірка правда. Проте, як таке могло трапитися?

Відповідь на це повинні були забезпечити доповідачі. Першим був Річард Овері, проф. історії Університету м. Ексетер. Він розпочав свою промову, акцентуючись на соціо-історичних та соціо-психологічних аспектах. Професор Овері охарактеризував потребу кожного індивіда бути частиною суспільства як вирішальну. Нацисти, як і Радянський Союз, до та після Другої Світової війни, досягнули успіхів у створенні, так би мовити, «внутрішніх» та «зовнішніх» груп, до яких, на основі встановлених урядом параметрів, із самого початку мав відчувати належність кожен член суспільства. Існувала загальноприйнята думка про розподіл на «своїх» та «чужих», яка пояснювала причину того, чому більшість опитаних злочинців не відчували жодних докорів сумління стосовно своїх дій.

Можна продовжувати запитувати себе, чому ніхто не усвідомлював тих ознак, що свідчили про Голокост? Гарольд Вельцер, голова Центру міждисциплінарних досліджень пам'яті у м. Ессен, доводив, що це було навряд чи можливо. Згідно з його точкою зору, у ті дні, як до речі і сьогодні, люди перебували у «рамках взаємовідносин» та піддавалися їхньому впливу. Ця теорія окреслює співвідношення між минулим, теперішнім і, навіть, майбутнім. Це означає, що люди, самі того не розуміючи, своїми рішеннями та діями впливають на хід речей. У зв'язку з цим, він радить нам не судити про людей на основі сучасних знань, оскільки в нас абсолютно інший погляд на ті історичні обставини, ніж у людей, які жили та чинили за тих умов. Нам також необхідно бути ознайомленими із соціально-історичним контекстом міжвоєнного періоду, що дасть нам можливість зрозуміти, що в ті часи провал механізму контролю, який саме так і сприймало населення, зробив людей уразливими до насильства, оскільки вони не могли знайти виходу зі стану мізерності та непевності.

Беручи до уваги виключно психологічний аспект, проф. Овері відмовився від терміну «банальність зла», так само як і від вкладеного в нього значення, вважаючи важливим проголошення вищезазначених норм. Згідно з його висловлюваннями, люди *могли* зробити вибір, проте, через відсутність певного обмеження чинити жажіття, це трапилося. Гарольд Вельцер у цьому випадку говорить про «моральний дисонанс», який панував серед злочинців. Цей термін означає боротьбу моральних, етичних та інших позитивних людських якостей з негативними, нав'язаними урядом, які, урешті-решт, закріпились у світогляді злочинців. Опираючись на психоаналіз Зигмунда Фрейда, проф. Овері аргументував сутність людини, окресливши, що людина керується примітивними, дикими імпульсами, які існують у кожному і чекають можливості вийти назовні.

Більш того, підкреслюючи наукові висновки всіх доповідачів за умови, що навряд чи можна розробити просте пояснення, необхідно зазначити, що причиною тих жахливих подій стала суміш жадоби, економічних чинників та пануюча ідеологія (переважно нав'язана урядом).

Крістіан Гудеус із Центру міждисциплінарних досліджень пам'яті у м. Ессен у своїй доповіді «Розуміння поведінки

людини — поради з області соціології та соціальної психології» звернув увагу на те, як і, що ще важливіше, чому насильня перетворилося на громадське видовище. Нацистська практика громадських жорстоких заходів, покарань, принижень була заходом примусу очевидців прийняти рішення і зайняти позицію або помічника, або повстанця, де останнє, відповідно, потягне за собою покарання. Проф. Гудеус підкреслив цікаве спостереження у рамках терміна «розсіяння відповідальності». Було доведено, що перед обличчям будь-якої протидії, можливість опинитися в ній для кожного значно зменшиться, якщо число прибічників збільшиться, оскільки люди будуть переймати модель поведінки інших очевидців через страх зробити помилку або привернути до себе увагу.

Доповідь Елізабет Харвей з Ноттінгемського університету була присвячена жінкам у ролі злочинців. Згідно з дослідженнями, наміри жінок і чоловіків, починаючи від ідеологічних, значно не відрізнялися, головним чином через прагматичні й економічні причини. У більшості випадків на них у рівній мірі однаково впливали тодішні умови, що і на чоловіків, за винятком лише їхнього місця в суспільстві. Наприклад, концтабори пропонували їм зручне робоче місце, де вони навіть могли просуватись вперед у «кар'єрному» плані і, таким чином, набути привілейованого соціального статусу.

Як висновок, необхідно брати до уваги як окремого індивіда, так і суспільство в цілому, оскільки вони невід'ємно пов'язані одне з одним. Також необхідно усвідомлювати важливість відтворення не лише цього взаємозв'язку, але й взаємозв'язку жертви і злочинця, аби отримати нову інформацію для того, щоб запобігти таким подіям у майбутньому.

Голокост і співпраця (колаборація) в Україні

Лише у 1990-х рр., після руйнації Радянського Союзу, видатним історикам міжнародного масштабу було надано доступ до архівних матеріалів, які протягом кількох десятиліть були засекречені.

Венді Лауер, відомий фахівець у питанні дослідження Голокосту в Східній Європі, у своїй доповіді «Голокост та співпраця (колаборація)» подала на розгляд власну концепцію та погляди на злочинців у Східній Європі, зокрема на території сучасної України. Пані Лауер підкреслила величезну кількість випадків самостійної мобілізації місцевого населення та їхню участь у вчиненні погромів ще до прибуття нацистів, одразу після того, як Червона армія пішла у відступ, залишаючи радянські терени; ці вчинки напряду зображували вплив сталінізму як підґрунтя для міжкультурних та міжетнічних конфліктів серед усіх верств населення. Д-р Лауер, посилаючись на роботу Патріка Дюбуа, французького священника, якому вдалося підтвердити вже раніше досліджуваний поділ праці між окупованими нацистами за рахунок зібрання усних свідчень вцілілих, ще раз підкреслила той факт, що місцеве неєврейське населення використовувалося для різноманітних цілей, у більшості — для «брудної роботи», такої, як копання ям, що, звичайно, не було добровільною працею. Інші шляхи співпраці стосувались адміністративних закладів та додаткової поліції зокрема, допомога яких була конче необхідна німцям, оскільки вона полягала в забезпеченні інформацією щодо території, що було важливим для здійснення Вермахтом операцій.

Однак історики також відзначають тих небагатьох людей, хто вдало боровся з упередженнями більшості і яких згодом

почали називати «Праведниками народів світу», зазначають швидкий та фатальний вплив обставин, що сприяли цим жажіттям. У кінці своєї промови д-р Лауер ще раз наголосила на тому, що достатньо значна частина місцевих неєврейських мешканців по всій Україні, усіх соціальних верств не лише брала участь у масовому винищенні євреїв, а в масовому винищенні *своїх* євреїв!

Вплив та шляхи впровадження в сучасне суспільство

Основним здобутком, який можна винести з цієї конференції, є міждисциплінарний зв'язок між історичною та соціальною науками, оскільки лише поєднання та співвідношення цих галузей приведе, зрештою, до кращого розуміння історичного контексту та його впливу на людей.

На сьогодні багато шкіл займаються вивченням питання Голокосту неналежним чином або не займаються зовсім, оскільки набагато легше сказати, що «феномен Голокосту» не можливо пояснити. Проте такий підхід хибний! Це означало б, що ці події були єдиними у своєму роді, через що буде знехтувана роль наведених прикладів у запобіганні та передбаченні таких випадків в сучасному суспільстві. Питання Голокосту, особливо на педагогічному підґрунті, особливо делікатне. Неправильні підходи можуть докорінно змінити мету та створити ефект так званого «природного антисемітизму». Іншим методом, якого слід уникати і який, на жаль, часто застосовують у взаємодії з нашою темою, є рольові ігри, у яких учні ототожнюють себе із жертвами для усвідомлення того, як швидко може змінитись ситуація. У будь-якому випадку, цей підхід лише заплутує людину, яка ототожнює себе із жертвами, не відзначаючи при цьому людську природу деяких «злочинців» і, таким чином, віддаляючи учнів від усвідомлення того, що вони самі за певних обставин могли б стати злочинцями. Замість цього було рекомендовано кинути виклик самосвідомості учнів, давши їм змогу вільно висловитись та обговорити питання. Учителю при цьому має виступати в якості консультанта, який забезпечує інформацією і, якщо це необхідно, направити в правильне русло, уникаючи нав'язування власної думки.

Окрім того, було звернено увагу на зростаючу роль і вплив ЗМІ на наше щоденне життя. Були запропоновані шляхи формування громадської свідомості за допомогою новітніх інформативних проєктів, серед яких був запропонований документальний фільм «Аудіоверг гусен», у якому розкривається питання, що стосується місцевих

жителів, які живуть на території, а саме – у будинках, що знаходились у колишньому концтаборі. Адміністрація цих будинків має знати навіть зараз, що знаходилося в них під час Другої світової війни, щоб пам'ятати та шанувати історичні події їхнього району.

У світлі нещодавніх спроб прем'єр-міністра Італії Сільвіо Берлусконі розробити параметри, згідно з якими людей характеризували як таких, які належали до нижчих рангом етнічних груп циган та синті, учасники конференції визнали той факт, що необхідність проведення в школах так званих лекцій з питань Голокосту як частини громадської освіти зараз є більш очевидною, ніж раніше. Їхнім завданням було запобігти утворенню «внутрішніх» та «зовнішніх» груп і, відповідно, наступне виключення та ізоляція їхніх членів. Для діяльності багатокультурного суспільства необхідним, з одного боку, є збереження багатосторонності, а з іншого, – звернення уваги не лише на паралельні, але й на рівну взаємодію. Зосереджуючись на цій темі, на третьому факультативному семінарі під назвою «Дослідження злочинних дій у багатоетнічних та міграційних суспільствах» було запропоновано інноваційні підходи до питань, як упоратися з явним різним походженням у класах, де зібрані представники різних культур, як, наприклад, у Німеччині. Аудиторії була запропонована ідея встановити співвідношення та порівняти приклади та процеси, які відбувались за часів Голокосту з одного боку, та під час геноциду вірменів з іншого, не зменшуючи значимості подій, які є дуже важливими. Завданням є створити відчуття спільної історії та історичних контекстів. У подальшому це має створити єдність та обізнаність серед учнів, тим самим – надати їм можливість попередити та прийняти виклик, що може становити загрозу рівності серед людей та гармонії у їхньому співіснуванні.

Щоб простежити висвітлення теми кожного учасника конференції, будь-ласка, завітайте на сайт Німецького федерального агентства з питань громадської освіти за зазначеною нижче адресою:

http://www.bpb.de/veranstaltungen/VRIZRF0.0,Perpetrator_Research_in_a_Global_Context_T%E4terforschung_im_globalen_Kontext.html

Олександр Кірнер,

волонтер Українського центру вивчення історії Голокосту

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ «ДИСКРИМИНАЦИЯ И ПРЕСЛЕДОВАНИЕ РОМОВ, СИНТИ И ВЕДУЩИХ КОЧЕВОЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ»

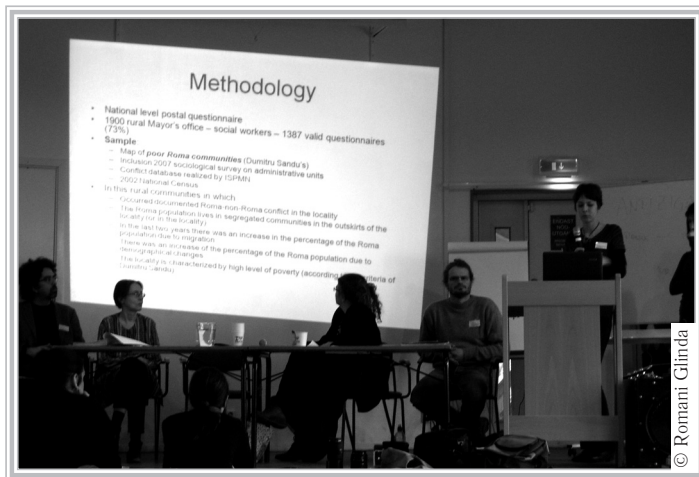
(5–7 марта 2009 г., Стокгольм)

В последние годы вопросам истории и современного положения ромов в разных странах мира стало уделяться все больше внимания. Более пристальному рассмотрению подвергается история многовековых преследований цыган в Европе. Наиболее заметные сдвиги происходят в области социальных наук: социальной и культурной антропологии, истории. И все же значительные пробелы цыганской истории и культуры остаются незаполненными. Им была посвящена конференция, проведенная в Стокгольме (Швеция) по инициативе Центра исследований международных миграций и этнических отношений (CEIFO) при Стокгольмском университете. Конференция состояла из пленарных

заседаний и сессий, работавших как одновременно, так и последовательно.

В ходе работы девяти сессий рассматривались вопросы социальных отношений, положения ромов на рынке труда, идентичности и социального устройства ромских групп и общин, особенности цыганской культуры, ее репрезентаций и взаимоотношений цыган с окружающими группами.

Отдельная сессия под руководством Антона Вейсс-Вендта (Anton Weiss-Wendt, *Center for the Study of the Holocaust and Religious Minorities, Oslo*) была посвящена истории преследований цыган в годы нацистского господства как одной из самых актуальных и поныне малоисследованных

Робочий момент конференції

областей ромології. Проведення при підтримці шведської правительственої організації «Жива історія» (Living History Forum, відомої на постсоветському просторі виданням книги «Передайте об цьому дітям вашим» і активним розповсюдженням знань про Голокост серед педагогів), сесія об'єднала спеціалістів по різних періодах і аспектах геноциду цыган в Європі в роки Другої світової війни. Со входу в світ в 1996 році класичного дослідження Майкла Циммермана «Расова утопія і геноцид» (Michael Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid*) з'явилися і обобщаючі твори, і роботи по окремих регіонах, в яких аналізуються як динаміка нацистської політики в стосунку цыган, так і її місцеві особливості. Однак відкритими залишаються питання про те, чи планували нацисти знищення ромів в цілому як групи? слід розглядати масові вбивства цыган на окупованій радянській території як виконання даного плану, чи скоріше як результат «кумулятивної радикалізації» і «бруталізації» політики в умовах війни? до якої ступеня діяльність місцевих окупаційних властей відображала вказівки центральних органів з Берліна? наскільки суттєвим при цьому був критерій розрізнення між «кочовими» і «осідлими» цыганами? якою при цьому була роль багатовікових стереотипів і передубеждень про цыган, існуючих в європейському суспільстві? нарешті, яким було сприйняття самими ромами трагічних подій, які способи і стратегії виживання вони намагалися використовувати, і яке місце пам'яті про період переслідувань займає в сучасній індивідуальній і колективній пам'яті цыган? Такі лише деякі з питань, на які дослідникам ще доводиться давати відповіді. Так, в ідеологічних рамках і раціоналізації предрасудків про цыган в псевдонауковій оболонці «расової і кримінальної біології» було присвячено виступлення Петера Відманна (Peter Widmann, *Zentrum für Antisemitismusforschung, Berlin*). Герхард Баумгартен (Gerhard Baumgarten, Documentation Center of Austrian Roma, Vienna) показав етапи еволюції антицыганської політики в Австрії і роль чиновників-управлінців місцевого рівня в формуванні депортаційних акцій, що привели до загибелі ромської громади одного з регіонів Австрії — Бургенланду. Відомий багаторічними дослідженнями в області антицыганської політики Румунії Віорель Аким

Виступлення проф. Віореля Акіма в Стокгольмському товаристві ромської культури «Romani Glinda»

(Viorel Achim, *Nicolae Iorga Institute of History, Bucharest*) представив аналіз поєднання расистських, націоналістических і «соціальних» критеріїв антицыганських ініціатив Йона Антонеску і його оточення.

Мартин Холер (Martin Holler, *Open University, Berlin*) в новаторському дослідженні окупаційної політики Вермахта на півночі-заході Росії прослідкував за антицыганськими акціями в зоні груп армій «Север», що дало йому підстави для висновку про відсутність якоїсь диференціації між кочовими і осідлими ромами і тотальності проведеного там геноциду. Михайл Тяглий (Український центр вивчення історії Голокосту, Київ) акцентував увагу на ролі колабораціоністів з місцевого населення (як на рівні адміністративних і поліцейських структур, так і на персональному) в «цыганській політиці» на території окупованої України. Особливу увагу було приділено практикам комеморації і місцям пам'яті про геноцид в формуванні сучасної ідентичності ромів — цьому було присвячено виступлення польського соціоантрополога Славоміра Капральського (Slawomir Kapralski, *Warsaw School of Social Sciences and Humanities*). Підводячи підсумок, відзначимо: тільки регулярне проведення конференцій, подібних до цієї, і систематичне зосередження науковими зусиллями при методичній підтримці державних і неправительствених організацій здатно змінити ситуацію в цій області, яка недооцінювалася протягом настільки довгого часу.

Михайл Тяглий,
Український центр вивчення історії Голокосту

ЄВРЕЇ НА ВОЛИНІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ (20 березня 2009 р., Житомир)

20 березня 2009 р. Центром юдаїки, що працює в рамках Житомирського державного університету імені Івана Франка, у взаємодії з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, іншими науковими та громадськими інституціями проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Євреї на Волині: історія і сучасність». Участь у науковому форумі брали представники наукових кіл різних міст Києва, Житомира, Вінниці, Рівного, Бердичева тощо.

Організатори конференції винесли на пленарне засідання доповіді, які стосувалися різних аспектів життєдіяльності євреїв. Зокрема, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету к. іст. н., доцент М. В. Кордон виголосив доповідь на тему «Політика радянської влади щодо єврейської культури в Україні (20–40-ві роки ХХ ст.)», к. іст. н., старший науковий співробітник Інституту політичних етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса О. В. Заремба розкрив нове бачення дискурсів історико-культурної спадщини євреїв Волині, академік АНВО України, д. філ. н. О. С. Чирков проаналізував творчу спадщину Абрама Кацнельсона в контексті подвійної ідентичності: прив'язаності поета до рідного народу й України.

Водночас на пленарному засіданні розкрито сучасні проблеми єврейського відродження в нашій державі (голова правління Єврейського фонду України А. І. Монастирський), тенденції життя єврейської громади Житомирщини (начальник управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Житомирської обласної державної адміністрації М. К. Сюравич).

Один з об'єктів доповідей, які прозвучали на пленарному засіданні, — Голокост (доповіді д. іст. н., проф. кафедри політології і права Запорізького Національного технічного університету В. С. Орлянського, к. іст. н., заступника

директора з питань науково-методичної роботи Державного архіву Вінницької області Ф. А. Винокурової).

Тематика доповідей, виголошених на конференції, стосувалася різних аспектів історії євреїв. Організаторам конференції вдалося чітко визначити їхній спільний контекст, що відображено в назвах секцій: «Місце полікультурного регіону у сучасному суспільстві», «Євреї Волині та України: історико-культурний аспект», «Діалог культур: взаємовпливи та взаємопроникнення», «Вивчення проблем Голокосту».

Заслугує уваги той факт, що участь у конференції брали не тільки вчені, а й молоді дослідники. Серед них аспіранти (зокрема, з Житомира, Кам'янець-Подільського, Рівного), здобувачі з Вінниці, Житомира та інших міст України. Не можна оминати увагою й того факту, що організаторам конференції вдалося залучити до вивчення історії та культури євреїв Волині студентів (у кожній з секцій брали участь декілька представників Житомирського державного університету імені І. Франка), учнів (напр., А. Пасічник — учениця Бердичівського загальноосвітнього коледіуму № 14, О. Андрухова — учениця Бердичівського професійного аграрного ліцею), учителів загальноосвітніх закладів.

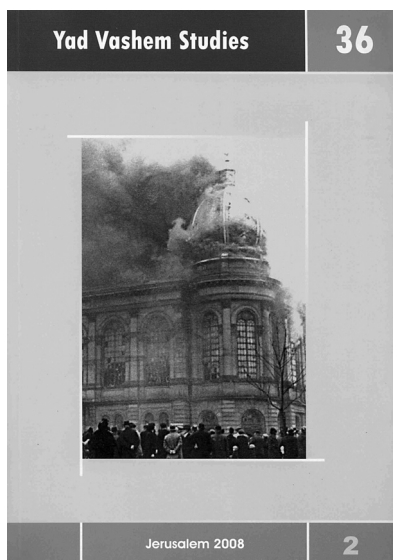
Тематичний спектр проблем, з якими виступили учасники конференції на секціях, — доволі розлогий. Поруч із різноманітними сюжетами єврейської історії, оприлюднені доповіді, які присвячувалися окремим філософським проблемам (наприклад, творчості Мартіна Бубера), філології (скажімо, Ю. Нідзельська розмірковувала над проблемою лінгвокогнітивних особливостей діаспори та міграції євреїв у англійській мові). Загалом можна стверджувати категорично: організаторам вдалося провести той науковий форум, який став черговим кроком у процесі вивчення різних аспектів життєдіяльності євреїв України і Волині зокрема.

Максим Гон,

доктор політичних наук, Рівне

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

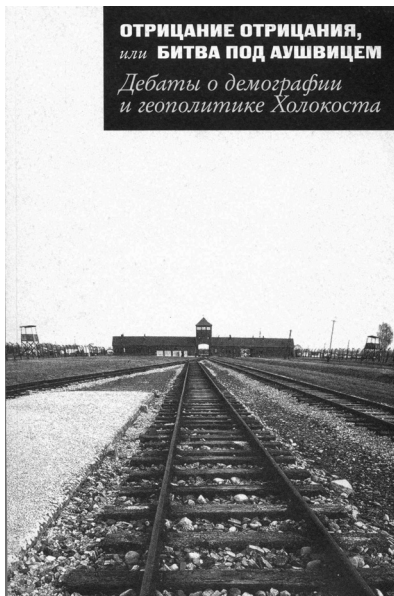

Yad Vashem Studies, 2008, Vol. 36, № 2.

В соответствии с соглашением между Украинским центром изучения истории Холокоста и библиотечным отделом Музея Катастрофы и героизма евреев «Яд Вашем» о регулярном обмене изданной этими организациями научной и учебной литературой в библиотеку Центра поступил новый номер журнала Yad Vashem Studies. Ниже приводятся переводы названий основных материалов журнала.

1. *Хави Дрейфус* (Бен-Сассун). «И ад выбрался на землю»: безымянный женский дневник о восстании в Варшавском гетто.
2. *Антон Вейсс-Вендт*. Бизнес на выживании: компания «Балтик Ойл» и лагеря принудительного труда для евреев в Эстонии.
3. *Мордехай Альтшулер*. Положение евреев Советского Союза после заключения пакта Молотова — Риббентропа.
4. *Белла Бодо*. Дело Тошеги: слухи, народные суждения и региональный антисемитизм в Венгрии, 1919–1921.
5. *Горан Лет*. Как стать безразличным: шведская пресса и «Хрустальная ночь».

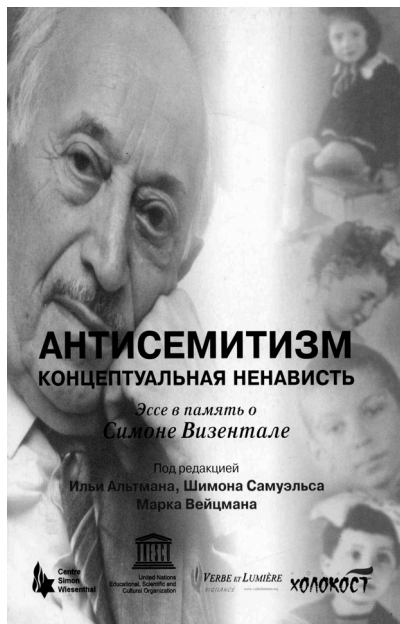

Отрицание отрицания, или Битва под Аушвицем: Дебаты о демографии и геополитике Холокоста / Сост. А. Кох, П. Полян. — М. : Три квадрата, 2008. — 388 с.

На протяжении десятилетий вопрос о Холокосте не теряет своей остроты — как исторической, так и политической. Это связано с модернизацией антисемитизма на Западе, где давно уже не говорят о ритуальных убийствах, но все больше о Холокосте как о блефе, и с обретением антисемитизмом на Востоке — в лице Ирана — новой государственной «крыши». Чисто научная проблема установления количества жертв, как и другие аспекты демографии Холокоста, оказалась плотно увязанной с геополитикой и феноменом отрицания Холокоста, служащим ему насильственно навязанным контекстом. Этими связями и соотношениями пронизана и настоящая книга, которая содержит исследования по демографии и статистике таких известных авторов, как Павел Полян, Сержио дела Пергола, Вольфганг Бенц, Дитер Польш, Марк Куповецкий, Александер Аврахам и Арон Шнеер.

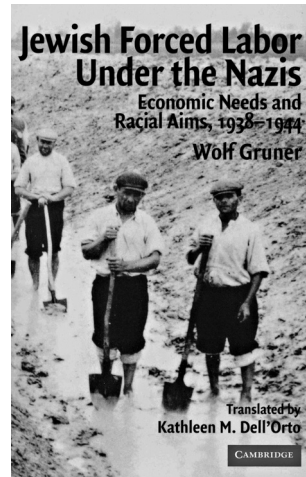
* * *

Антисемитизм: Концептуальная ненависть: Сборник, посвященный Симону Визенталю / Под ред. И. Альтмана, Ш. Самуэльса, М. Вейцмана. — М. : Центр и Фонд «Холокост», 2009. — 456 с.

Сборник эссе известных ученых, политических и общественных деятелей был подготовлен по инициативе ЮНЕСКО и Центра Симона Визенталю в 2007 г.

Книга, посвященная выдающему правозащитнику, знаменитому «охотнику за нацистами» Симону Визенталю (1908–2005), вышла на английском и французском языках. Сейчас она адресована русскоязычному читателю. Сборник рассчитан на тех, кого волнуют проблемы толерантности и противодействия антисемитизму, ксенофобии и шовинизму.

Gruner, Wolf. Jewish Forced Labor Under the Nazis: Economic Needs and Racial Aims, 1938–1944. — Cambridge University Press; published in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008. — 322 p.

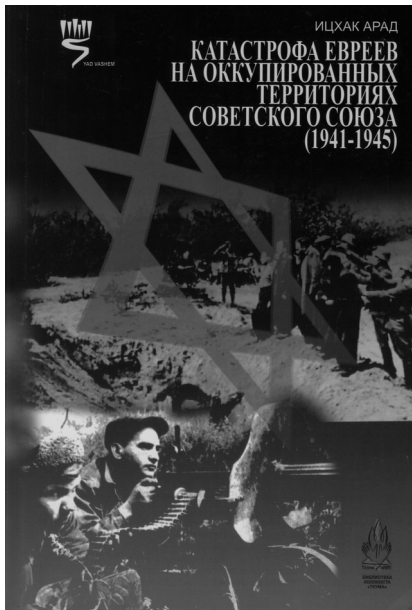
В монографии профессора истории университета Южной Калифорнии Вольфа Грюнера «Еврейский принудительный труд в годы нацизма: экономические потребности и расистские цели, 1938–1944» рассматривается подневольный труд как ключевой аспект нацистской антиеврейской политики, который влиял на повседневную жизнь почти каждой еврейской семьи в оккупированной Европе. Эта книга впервые исследует, как формировалась система принудительного труда для евреев Германии, Австрии, Протекторате и на оккупированных польских землях. Уже к концу 1938 года в Германии и аннексированной Австрии евреев обязательными постановлениями властей стали использовать на принудительных работах. Вскоре подобные программы были учреждены гражданской администрацией на оккупированных немцами чешских и польских территориях. Более миллиона евреев работали на частные компании и государственные предприятия многие из них — в сотнях ныне забытых трудовых лагерей. В данной книге опровергаются тезисы о том, что организаторами системы подневольного труда выступало только СС и что эксплуатация была лишь элементом в системе массового уничтожения.

* * *

Хрустальная ночь: Урок истории: Методическое пособие / Сост. Л. М. Пятецкий; под ред. И. Альтмана. — М. : Центр и Фонд «Холокост»: МИК, 2008. — 112 с.

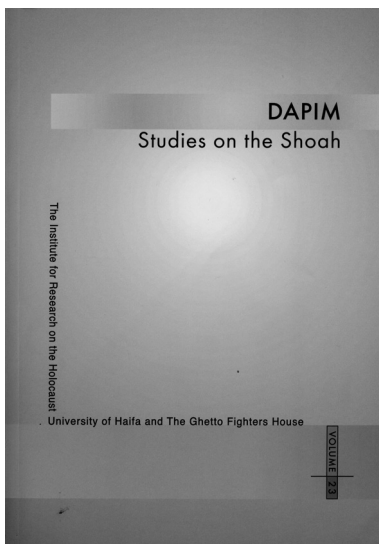
Данное пособие продолжает ежегодную методическую серию «Российской библиотеки Холокоста». Оно издано в помощь учителям истории, обществознания, литературы, классным руководителям и включает методические разработки российских педагогов, исследовательские статьи, документы, фрагменты воспоминаний. Пособие приурочено к 70-летию трагических событий в Германии, которые вошли в историю под названием «Хрустальная ночь». Книга будет полезна всем, кто интересуется всемирной историей и хочет извлечь уроки из страшного прошлого.

Арад, Ицхак.
Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1944). — Днепропетровск: Центр «Ткума»; Москва: Центр «Холокост», 2007. — 816 с. (Серия «Библиотека Холокоста "Ткума"»).

В книге описываются исторические события, связанные с жизнью, борьбой и уничтожением евреев, проживавших на территориях СССР, которые в годы Второй мировой войны захватила армия нацистской Германии. Исследование охватывает Советский Союз в границах на 22 июня 1941 г. Исследование опирается на архивные документы из немецких, советских и еврейских источников. Выявлены и подчеркнуты характерные особенности Катастрофы на оккупированных территориях СССР по сравнению с другими регионами Европы. Книга состоит из двенадцати частей.

***

Dapim: Studies on the Shoah. — 2009. — Vol. 23. — 103 p. (English section), 141 p. (Hebrew section).

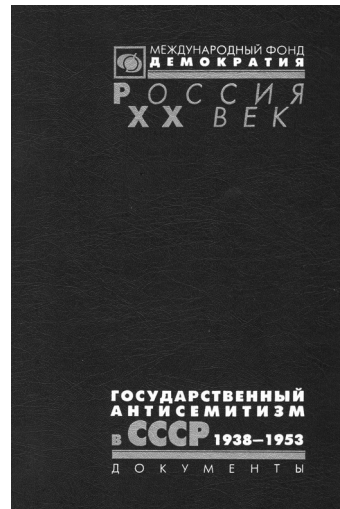
«Дапим» («Страницы» — ивр.) — специализированный журнал по истории Холокоста, издаваемый Центром исследований Холокоста при университете Хайфы в сотрудничестве с Домом Борцов Гетто. Новый, 23-й номер, содержит статью одного из ведущих специалистов по историографии Холокоста профессора Лондонского университета Дана Стоуна (Dan Stone) «Историография Холокоста и культурная история», и форум-обсуждение тезисов его работы пятью другими специалистами по данной тематике. Ивритоязычная часть журнала содержит следующие работы:

- *Альтшулер, Мордехай.* Солдаты-евреи в Красной армии: как они воспринимали события Холокоста;
- *Тяглый, Михаил.* Еврейские комитеты в оккупированном нацистами Крыму;
- *Шварц, Элизер.* Евреи в системе принудительного

труда на предприятиях немецкой военной промышленности: Тиль и Кохендорф, 1944–45;

- *Брот, Ривка.* Цивия Любеткин: «личное» и «общественное»; «Тело» и «Символ»;
- *Дудай, Рина.* Забыть, вспомнить и снова забыть: роль «забвения» под влиянием причиненной Холокостом травмы в литературных произведениях.

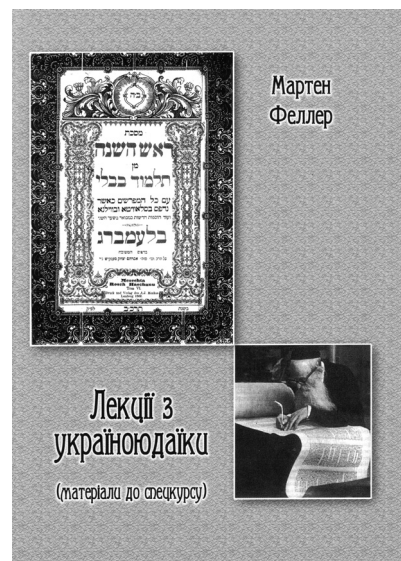
***

Государственный антисемитизм в СССР: от начала до кульминации, 1938–1953 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Г.В. Костырченко. — М.: МФД: Материк, 2005. — 592 с. — (Серия: «Россия. XX век. Документы»).

На основе архивных и в основном впервые публикуемых документов показано, как в сталинском Советском Союзе шло формирование латентной политики государственного антисемитизма. В томе представлены материалы, отражающие как соответствующие действия властей, так и реакцию общества на эти действия. Особое внимание уделено взаимосвязи государственного и так называемого бытового антисемитизма, а также различным формам сопротивления общества нагнетавшей сверху юдофобии.

***

Феллер, Мартен.
Лекції з українодаїки: Матеріали до спецкурсу. — Дрогобич: ПОСвіт, 2008. — 108 с.

«Лекції з українодаїки» — це четверта книга визначного українського вченого, доктора філології, професора М. Феллера, присвячена різноаспектним питанням історичного буття євреїв в Україні та українсько-єврейських взаємин.

Видання являє собою матеріали до університетського спеціального курсу, але за насиченістю інформацією та рівнем наукового аналізу, формою та прозорістю викладу воно становить інтерес як для вчених різних соціально-гуманітарних спеціальностей, так і для широкого кола читачів.

Партизанская дружба. Воспоминания о боевых делах партизан-евреев, участников Великой Отечественной войны. — Минск: Magic Book, 2003. — 204 с.

Ета книга — репринтне издание появившегося в 1948 г. в государственном издательстве «Дер Эмес» сборника, который тогда был напечатан тиражом 50 000 экземпляров, однако после ареста членов Еврейского Антифашистского комитета уничтожен и так и не дошел до читателей. Данное издание воспроизведено по образцу одного из чудом уцелевших экземпляров по инициативе Объединенного комитета в поддержку евреев бывшего СССР и активистов Белорусского общественного объединения евреев — бывших узников гетто и нацистских лагерей. Книга посвящена вооруженной борьбе евреев на оккупированной территории и была составлена из воспоминаний группы руководителей партизанского движения о своих соратниках по борьбе.

Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади / Пер. з нім. — К. : Дух і літера, 2009. — 320 с.

Ця книжка — про німецький досвід історії від кінця Першої світової війни до приходу до влади нацистів. Крок за кроком автор описує і осмислює трагічний німецький досвід — шлях від Веймарської республіки до гітлерівського Райху. Найбільш уваги автор приділяє ідеологіям тих часів і починає з найголовнішої тенденції — заперечення цінностей демократії. Переконаливо показує, як в силу світоглядних тенденцій європейського світу початку ХХ століття, людство все більше зневажало попередній інтелектуальний цивілізаційний досвід. У духовному житті домінували концепти антидемократичної свідомості — теорії націоналізму, расизму, соціал-дарвінізму. Аналогічно йшов шалений наступ на принципи ліберальної демократії, на структури правової держави, багатопартійність, політичні свободи. Часто, справедливо критикуючи вади ліберальної демократії, радикальні мислителі та публіцисти поступово знищували підвалини сформованого на той час життя соціуму. Демократії протиставляли досвід війни: з тих подій тенденційно вибирали не трагічний досвід, а солідарність та певну єдність бійців у протистоянні ворогові. Для тих, хто вижив, цей досвід ідеалізовано виглядав як універсальний механізм людського єднання в ім'я нації та держави (Л. Фінберг).

РЕЦЕНЗІЇ

НАУМ РЕЗНИЧЕНКО
«ПРОСТІ РЕЧЕННЯ МАЛОГО СТРАЖДАЛЬЦЯ»

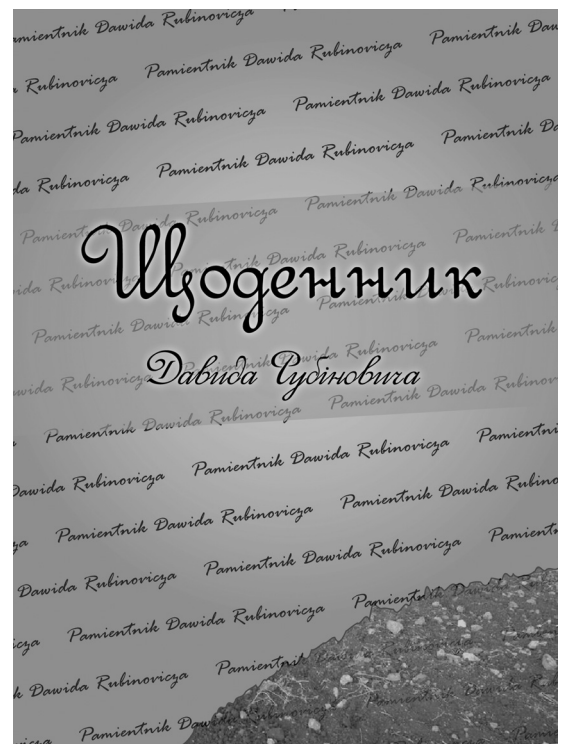
Привкус меди, смерти, тлена
У него на языке,
Будто сам Давид из плена
К небесам воззвал в тоске.
Арсений Тарковский

«Щоденник Давида Рубіновича» — це вже третя видавничка спроба Українського центру вивчення історії Голокосту в рамках проекту «Українські книжки для виховання толерантності»¹. Скажемо відверто: спроба вдала і вражаюча. Як зазначає в передмові до видання А. Подольський, «ми виглядаємо особливо безпорадними, коли стикаємося з текстами про цей жах, про людське падіння, написаними дітьми, яким було 12–14 років у 1939–1945 роках»...

Отже, автор щоденника — цього своєрідного літопису буденного злочину проти людяності — 12-річна дитина, яка прагне та ніяк не може збагнути, за що принижують, убивають, винищують «синів Ізраїля», що не одне століття мешкали на теренах Польщі разом з поляками та німцями як з добрими сусідами...

Свідомість дитини, її чистий душевний світ дійсно безпорадний у стиканні з абсурдною жорстокістю всесвіту. Але дитина залишається дитиною: вона потребує пояснень, і коли не знаходить, починає сама їх шукати, щоб самотужки дістатися сенсу буття, що може її втішити та заспокоїти.

Чудово визначив цю дивну властивість дитячого світосприймання російський письменник Ф. Іскандер: «Может быть, самая трогательная и самая глубокая черта детства — бессознательная вера в необходимость здравого смысла. Следовательно,

раз в чем-то нет здравого смысла, надо искать, что исказило его или куда он затерялся. Детство верит, что мир разумен, а все неразумное — это помехи, которые можно устранить, стоит повернуть нужный рычаг. <...> Мир руками наших матерей делал нам добро, и только добро, и разве не естественно, что доверие к его разумности у нас первично. А как же иначе?»².

Давиду Рубіновичу пощастило народитися в добрій єврейській родині, де самовіддана любов батьків до дітей — неодмінна національна риса, яку сформували віки біблейських полонів та безкінечних поневірянь за часів розсіяння. Сім'я Рубіновичів мешкала в польському селищі Крайно³, де батько Давида Йося був молочарем. Родина не купалася в достатку: батько, мати, троє дітей та старенька бабуся тулилися в хаті з однією кімнатою та маленькою кухнею, поряд з невеликою молочарнею, яку батько побудував задовго до війни, продавши власний шматок землі. Але, на відміну від шолом-алеїхемівського Тев'є, молочар Йося Рубінович, уся його велика родина вирушили не до Америки, а в зовсім іншу подорож...

Давид Рубінович у червні 1939 р. закінчив шостий клас загальноосвітньої школи в Крайно, був переведений до сьомого, але продовжувати навчання вже не зміг. Відірваний від школи, якої його, як і багатьох єврейських дітей, позбавила гітлерівська влада, він глибоко переживав свою самотність. Напевно, тому він і почав вести щоденник.

Один з перших записів у щоденнику: «12 серпня <1940 р.>. Протягом усієї війни вчуся сам удома. Як пригадаю, як ходив до школи, то плакати мені хочеться. А сьогодні мушу бути вдома і нікуди не виходити. А коли собі пригадаю, які війни ведуться на світі, скільки людей щоденно гине від куль, газів, бомб, епідемій та інших людських ворогів, то втрачаю бажання до всього».

Ці слова, що їх написала рука 12-річної дитини, приголомшують недитячою печаллю. Але вони містять те, що євангеліст Іоанн визначив так: «Світло у темряві світить, і темрява не обгорнула його» (Ін, 1:5).

«Світло у темряві» — це здатність людської душі відчувати свій особистий біль на тлі загальнолюдської історичної трагедії, страждання своєї родини — як невід'ємну складову страждання свого народу. Саме така душа озивається до нас зі сторінок «Щоденника Давида Рубіновича».

«Велика» історія на сторінках цього щоденника стає історією персональною, особистою, сповненою пронизливих індивідуальних переживань та почуттів, що складаються в неповторний духовний космос — саме той, про який писав російський поет Є. Євтушенко у своєму відомому вірші:

Людей неинтересных в мире нет.
Их судьбы — как истории планет.
У каждой все особое, свое,
и нет планет, похожих на нее.

< ... >

У каждого — свой тайный личный мир.
Есть в мире этом самый лучший миг.
Есть в мире этом самый страшный час,
но это все неведомо для нас⁴.

«Щоденник Давида Рубіновича», якимось дивним дивом дійшовши до читача, що називається *de profundis*⁵, робить «відомим для нас» «таємний особистий світ» «маленького страждальця», «прості слова та прості речення» (Я. Івашкевич⁶) якого несуть в собі дуже важливі історичні та екзистенціальні конотації.

«22 червня <1941 р.>. Ще було темно, коли татусь усіх нас розбудив і сказав послухати, який жажливий шум чути з північного сходу. Шум був такий, що здригалася земля. Цілий день було чути той шум. Під вечір з Кельце їхали євреї, сказали, що Радянська Росія оголосила (Sic! — *H. P.*) німцям війну. Тільки тепер я зрозумів цей цілоденний шум». Яка красномовна помилка маленького «літописця» і скільки в неї дорослих сподівань на зміну жахливого сьогодення і майбутнє визволення з пекла...

Звідки в цього містечкового єврейського підлітка неабиякий дар почуття Історії, ця дивна здібність дійсно літописного відображення народної трагедії, представлена в своїй жажливій, фантазмагоричній буденності?

«13 грудня <1940 р.>. Солтис⁷ сказав, щоб ми залишили квартиру, бо він буде засипати її контингентною картоплею. Ледве татусь упросив його, щоб люди звозили картоплю туди, де раніше була молочарня». «28 листопада <1941 р.>. Після обіду приїхав листоноша, він приніс розпорядження з квитанцією на штраф у 150 злотих за те, що 2.09.1941 р. прийшов до нас сусід, євреї, молоти жорнами й одразу прийшов солтис із секретарем гміни⁸, вони розтрощили камінь жорен і написали протокол, а сьогодні настав час заплатити». «12 грудня <1941 р.>. Сьогодні зранку приїхала жандармерія. Коли їхали по шосе, зустріли одного єврея, який ішов з міста, його одразу застрелили, без жодної причини, коли їхали далі, застрелили ще одну єврейку, знову без жодної причини. Отже, маємо дві жертви без жодної причини». «26 грудня <1941 р.>. <...> татусь повернувся і попросив, щоб до нього до крамниці прийшли п'ять євреїв, а для чого не сказав. <...> Вони одразу пішли зі мною до крамниці. По дорозі ми зустрілися з татусем, і він сказав, щоб вони повернулися додому, бо надійшов наказ, щоб усі євреї здали всі шуби і навіть шматки хутра. А п'ять євреїв відповідатимуть за тих, хто не здасть. А в кого знайдуть хутро, той буде покараний смертю»⁹. «28 грудня <1941 р.>. <...> є дві жертви, які були застрелені під час Різдва також без жодної причини. <...> Після полудня прийшов з Далешіць секретар Ради єврейських старійшин і сказав, що сьогодні від рук жандарма загинуло п'ять євреїв, бо хтось на них доніс, що вони сховали хутро. Жандарм звелів закопати їх в одній ямі на власному подвір'ї. Це були батько, три сини і донька».

Хто може точно відповісти на запитання: чому людина здатна співчувати, страждати, переживати не тільки за себе особисто? І хто звелів малому Давиду перетворити щоденник власного життя в нескінчений мартиролог безіменних жертв Голокосту? Ніхто. Це все одно, що остаточно розтлумачити, що таке душа, сумління, іскра Божя в людині...

Але ми можемо наблизитися до відповіді, коли пильніше придивимося до сімейних стосунків, що панували в родині Рубіновичів, до взаємин між дітьми та батьками, і коли взагалі усвідомимо фундаментальні моральні засади, що їх сповідували члени цієї родини: «16 червня <1941 р.>. Зранку татусь пішов до жандармерії, мама теж пішла з татусем. Коли татусь пішов з дому, ми були дуже засмучені, протягом кількох годин я виглядав у вікно, думав, що, може, вони прийдуть, але минала година за годиною, а їх не було видно: <...> ми, діти, залишилися самі, тільки з бабусяю. Вечері ми не їли взагалі, а о 12 годині лягли спати». «17 червня <наступного дня — *H. P.*> Коли я прийшов додому, то щось з'їв, а брат пас корову, тому він узагалі не міг їсти. Я пішов до брата, щоб той прийшов їсти. Коли я пас корову, прибігла до мене сестра і сказала, що всі (заарештовані — *H. P.*) вже йдуть. <...> Через якісь півгодини вони прийшли. Можна собі уявити, яка в домі панувала радість, коли ми їх побачили. Татусь розповів, як їм було у в'язниці, хто їм давав їсти, він розповів усе дуже докладно». Чи потрібні якісь коментарі до

цих рядків, що їх виводив каліграфічним шкільним почерком 13-річний хлопчисько?.. Усе просто: є мама, є тато, є діти і є любов, звичайна і невід'ємна, як сонце, небо, повітря...

А ще є повсякденний батьківський приклад ставлення до людських страждань. «17 липня <1941 р.>. Стоячи у дворі, я зауважив, що на велосипеді їде якась панянка, вона втратила рівновагу. Роблячи поворот, упала і почала дуже кричати. Татусь одразу вийшов і підняв її з-під велосипеда. Вона поранила собі коліно до самої кістки, від болю дуже кричала. Мама одразу зробила їй перев'язку і сиділа ще кілька хвилин. Потім прийшов власник велосипеда і відвіз її на велосипеді до себе». «28 січня <1942 р.>. За ніч засипало снігом усе шосе, і зранку ми пішли його чистити. Під час роботи прийшла якась дівчина і розповіла, що сторож заарештував якогось єврея, і солтис збирається відіслати його до жандармерії, бо євреям не можна ходити із села в село. Мама і дядько пішли просити солтиса, щоб його відпустив. Мама ледве упросила солтиса, щоб той його відпустив, заплативши штраф 100 злотих».

Такі уроки життя на тему «Як залишатися людиною в нелюдських обставинах?» батьки Рубіновичі давали своїм дітям майже щоденно...

У післямові до польського видання «Щоденника...» М. Яроховська пише: «Як впливає зі спогадів тих, хто пам'ятає Рубіновичів, у Країно їх любили за чистоту, чемність і добре ставлення до інших. До сьогодні в Країно розповідають, що мати Давида, Тауба, за багато років допомогла не одному під час хвороби або поранення. У селі не було навіть фельдшера, а Тауба Рубінович мала скромну підручну аптечку, забезпечену перев'язочними засобами, протибільові таблетки, йод, різноманітні мазі. Помагала "по-сусідськи" — безкоштовно».

Польсько-єврейські взаємини за часів Другої світової війни — і до сьогодні дуже болюча тема.

«Щоденник Давида Рубіновича» містить приклади відвертого знущання над євреями з боку польських жандармів та цивільного польського населення, з обеззброюючою дитячою безпосередністю описує факти безсоромного здирництва, хабарництва та неприкритого пограбування євреїв.

«Боже, що ці бестії роблять з людьми?» — у відчаї волає малий Давид, «будто сам Давид із плена к небесам воззвал в тоске». Але і тут віддамо належне «малому страждальцю», у якого знайшлися інші «прості слова і прості речення» для тих, з ким багато років жили поруч євреї Польщі. Ось як описує підліток виселення єврейських родин з Країно до Бодзентина¹⁰. «10 березня <1942 р.> . <...> У нашому селі майже немає людини, яка б нас не жаліла. Деякі навіть не хочуть іти до нас, бо кажуть, що не хочуть дивитися на чуже нещастя. <...> Після вечері прийшло до нас багато селян, які прийшли попроситися з нами, бо нас уже не буде <...>».

Дивна річ: читає «Щоденника Давида Рубіновича» не знайде жодного речення, що містило б почуття ненависті до поляків і навіть до катів-нацистів, жодного заклик до помсти... Чим це пояснити? Тим, що автор — дитина? Але добре відомо, що діти, зростаючи, засвоюють не тільки уроки доброти та любові, але й ненависті теж... Малий Давид теж зростає, зростає на наших очах — у буквальному сенсі. Ми мимоволі стаємо свідками трагічного і водночас прекрасного духовного зростання маленької людини, яке відбувається в умовах жаклих, нелюдських, пекельних, але безсилим зруйнувати чистий світ людської душі, що сповідує любов до своїх рідних, до природи, до всього оточуючого світу.

21 березня 1940 — 1 червня 1942 — два роки, два місяці та десять днів з життя людини... Невеликий хронологічний об'єм, що містить «Щоденник Давида Рубіновича», обертається для вдумливого читача

цілою епохою з життя Людського Духа, який переживає буденні події, сповнені болем та страждань, приниження людської гідності, неминучих страхів за своє життя та життя рідних, і — разом з тим — радість буття, незважаючи на болюче усвідомлення неблаганності смерті. Тут дуже важливі звичайнісінькі життєві подробиці, деталі повсякденного існування, спрямованого на елементарне виживання, — подробиці, у яких малому Давидові відкривається справжня поезія дійсності: «7 липня <1940 р.>. Уже тиждень хворію, сьогодні почуваюся трохи краще. Сидів коло вікна і дивився на зелені поля. Було приємно, бо тиждень навіть не дивився у вікно». «3 липня <1941 р.>. Домовився з одним хлопцем, щоб піти до лісу по дрова. Після обіду ми пішли до лісу. У лісі, збираючи дрова, ми бачили лиса, трохи перелякалися, але лис теж злякався нас і втік, а ми далі збирали дрова». «16 липня <1941 р.>. Сьогодні в нас була цікава пригода в лісі. Зранку ми пішли по ягоди, збирали ми їх дуже швидко, коли назбирали половину посудини, раптом упав у лісі туман, почав крапати дощ, і ми одразу втекли додому. Поки ми вийшли з лісу, то цілком промокли. Коли прийшли додому, ми переодяглися».

«Літо — це маленьке життя», — чудово сказав сучасний бард. Таке літо — літо 1941 року, коли нацистська Німеччина напала на СРСР, про що він згадує у своєму щоденнику, — було і у Давида Рубіновича. Важливо згадати: цей щоденник писала щаслива людина! Так, щаслива — незважаючи ні на що, бо ця людина здатна побачити в прозі буденного жакливого існування поезію та красу Життя і втілити її в Слові. Так, в душі маленького автора «Щоденника» жив справжній поет, який, якщо б доля подарувала йому подальше життя, міг би написати свої вірші і про безмежний відчай людського існування, і про велич Божого веселіття, як це зробили видатні польські поети XX століття Л. Стафф, Ю. Тувім, К. І. Галчинський, Ч. Мілош, В. Шимборська та багато-багато інших, прославивши на весь світ рідну Польщу. А може, то були б вірші на зразок тих, що їх складав інший Давид — пастух, гусяр, співець псалмів, — не знаючи, що Бог вже обрав його на царство над усіма євреями:

Господи, Боже мій, я до Тебе вдаюся: спаси Ти мене від усіх моїх напасників, і визволь мене,

Устань же, о Господи, в гніві Своєм, понесися на лютість моїх ворогів, і до мене скеруй постанову Свою, яку Ти заповів!

Господь судить людей, суди ж мене, Господи, за мою правотою й за мою невинністю.

Щит мій у Бозі, Який чистих серцем спасає (Пс, 7:2,7,9,11).

У запису від 22 травня 1942 р., у найважчі дні для «правого серцем» Давида¹¹, є такі слова: «Коли я був на молитві, то мене огорнула туга за татусем. Я побачив, як інші діти стоять із батьком, і чого не знають у молитві, то батько їм покаже, а хто мені покаже... Тільки Бог, який підкаже мені добрі думки, щоб я йшов правильним шляхом».

Про те, що Бог був поруч з дитиною у ті страшні часи і що його молитва про татове повернення була почута, свідчить останній запис в «Щоденнику Давида Рубіновича»: «1 червня <1942 р.> — день радості. Під вечір пішов до сусіда робити сестрі сабо. Коли я їх робив, почув, що їде автомашина і хтось співає. Я подумав, що то, напевно, євреї зі Скаржиска їдуть. Одразу вибіг і побачив, що їдуть. Здалеку було видно, як махають руками і шапками, побачив, що і мій татусь махає. Я кинув усе і побіг за машиною. <...> Усе було, як у кіно, за одну секунду ми стільки пережили».

«Усе було, як у кіно»: тато повертається до родини з ув'язнення — справжній happy end... Але в житті все було як у житті. Найостанніші рядки з «Щоденника Давида Рубіновича»: «1 червня — день радості <...>. Із цієї радості забув записати найважливіше і найстрашніше.

Сьогодні вранці дві єврейки пішли в село, мати і дочка. На біду їхали німці з Рудек <...> і зустріли тих двох єврейок. Коли вони побачили німців, то почали тікати, але ті наздогнали їх і схопили. Хотіли їх застрелити одразу в селі, але солтис не дозволив, то пішли під ліс і там їх застрелили. Єврейська поліція поїхала за ними, щоб поховати їх на кладовищі. Коли бречка приїхала, то була дуже закривавлена. Хто...»

На цьому щоденник Давида Рубіновича обривається.

Приблизно через чотири місяці, десь 22 або 23 вересня 1942 р., у таборі знищення в Треблінці обірветься життя 14-річного автора щоденника і всієї родини Рубіновичів.

«Хто...» — яким мало б бути обірване на першому слові речення? Цього ми вже ніколи не дізнаємось.

Але на згадку мені щоразу приходять слова з роману «Біла гвардія» М. Булгакова, з вражаючою художньою силою намалювавши апокаліптичну картину громадянської війни на Україні і знайшовшого в цій картині місце для невинних євреїв — жертв петлюрівських погромів: «Заплатит ли кто-нибудь за кровь?» «Хто...» — ніби озивається великому російському письменникові єврейський хлопчик з польського містечка з останньої сторінки свого щоденника... «Нет. Никто», — рішуче відповідає М. Булгаков.

Малий Давид не дає відповіді (він навіть не формулює питання), але він потребує її усім своїм коротким життям безвинного страждальця, про останні два роки якого розповідає його щоденник. Цей щоденник кличе до відповіді і сьогодні:

«10 квітня <1942 р.>. Коли вже буде кінець цьому страшному кровопролиттю? Якщо так піде далі, то люди від самої загрози будуть падати як мухи. Прийшов до нас селянин з Крайно, розповідав, що в нашого колишнього сусіда застрелили доньку, бо йшла після 7-ї. Мені не хочеться вірити, але все може бути. Така дівчина, як квітка, і щоб її застрелили, то вже хіба кінець світу».

На жаль, і до сьогодні доросле і напевно цивілізоване людство не дало остаточної відповіді на запитання Давида Рубіновича:

Коли вже буде кінець цьому страшному кровопролиттю?..

¹ Див.: Франк А. Щоденник / Пер. з нім. — К.: Сфера, 2006; 2009; Ойєрбах Р. На полях Треблінки. Репортаж / Пер. з їдиш. — К.: Сфера, 2007.

² Іскандер Ф. Созвездие Козлотура // *Искандер Ф. Избранное.* — М., 1988. — С. 491—492.

³ Селище Крайно, а також містечка Бодзентин, Сухеднів, селище Беліни, що їх згадує Давид у своєму щоденнику, знаходяться недалеко від міста Кельце. Під час гітлерівської окупації вони належали до дистрикту Радом Генерал-губернаторства, створеного нацистською владою 28 жовтня 1939 р. (*прим. польськ. видання*).

⁴ *Евтушенко Е.* Стихи о любви. — М., 2008. — С. 134.

⁵ З глибини, з безодні (лат.).

⁶ З передмови до першого польського видання: *Pamiętnik Dawida Rubinowicza.* — Warszawa, 1987. — Р. 6.

⁷ Солтис — керівник адміністрації і територіального самоврядування на території сільської громади (*прим. ред.*).

⁸ Гміна — найменша адміністративна одиниця в Польщі, місто, село або група сіл і міст (*прим. ред.*).

⁹ Цей наказ був безпосередньо пов'язаний з поразкою німецьких військ під Москвою і контрнаступом Червоної Армії в грудні 1941 р. на цьому відтинку фронту. На німецькі війська чекали тяжкі бої в умовах холодної російської зими, тому в окупованій Польщі почалася масова конфіскація хутряних виробів (*прим. польськ. видання*).

¹⁰ Початок 1942 р. був періодом виселення євреїв із сіл та містечок до міст, розташованих поблизу залізничних вузлів та головних шосе, для подальшого транспортування до таборів смерті. Першим етапом останньої «подорожі» родини Рубіновичів був Бодзентин. Наступним — Сухеднів (*прим. польськ. видання*).

¹¹ 6 травня 1942 р. Давид записав у щоденник, що батько і кузен, затримані в облаві, були відправлені до табору праці. Разом з іншими бодзентинськими євреями вони опинилися в Скаржиску-Каменному, де з квітня 1942 р. при військових заводах було організовано табори примусової праці для євреїв (*прим. польськ. видання*).

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРУ

- Вихід № 1 (5) 2009 наукового часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі»;
- 9-та Міжнародна конференція школярів «Голокост: пам'ять та попередження» (21—22 червня, Брест);
- Педагогічні семінари в рамках проекту ОБСЄ «Навчальні матеріали з антисемітизму, дискримінації та ксенофобії» (вересень — грудень 2009 р.);
- Навчальні семінари по міжнародному проекту «Українські книжки для виховання толерантності» (BETol);
- Семінар з методики викладання історії Голокосту для викладачів історії з України, Білорусі, Молдови, Росії в рамках міжнародного проекту ЄАЕК «Толерантність — уроки Голокосту» (червень 2009 р.);
- Регіональний навчально-методичний семінар для вчителів історії з історії Голокосту в Україні в Івано-Франківську за підтримки International Task Force (серпень 2009 р.);
- Нові видання Українського центру вивчення історії Голокосту;
- Новини бібліотеки Українського центру вивчення історії Голокосту.

Адреса редакції:

Український центр
вивчення історії Голокосту
вул. Кутузова, 8, кім. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: (044) 285-90-30
<http://www.holocaust.kiev.ua>
E-mail: uhcenter@binet.com.ua

Головний редактор:

Анатолій Подольський
Відповідальний редактор:
Михайло Тяглий
Дизайн та комп'ютерна верстка
Руслан Руденко
Коректор
Руслан Руденко

Видання здійснено за підтримки The Rothschild Foundation (Europe)

Видруковано в ДГВПП
«Зовнішторгвидав України»
Адреса: м. Київ, вул. Воровського, 22,
Тел.: 234-33-04
Наклад: 1000 примірників.